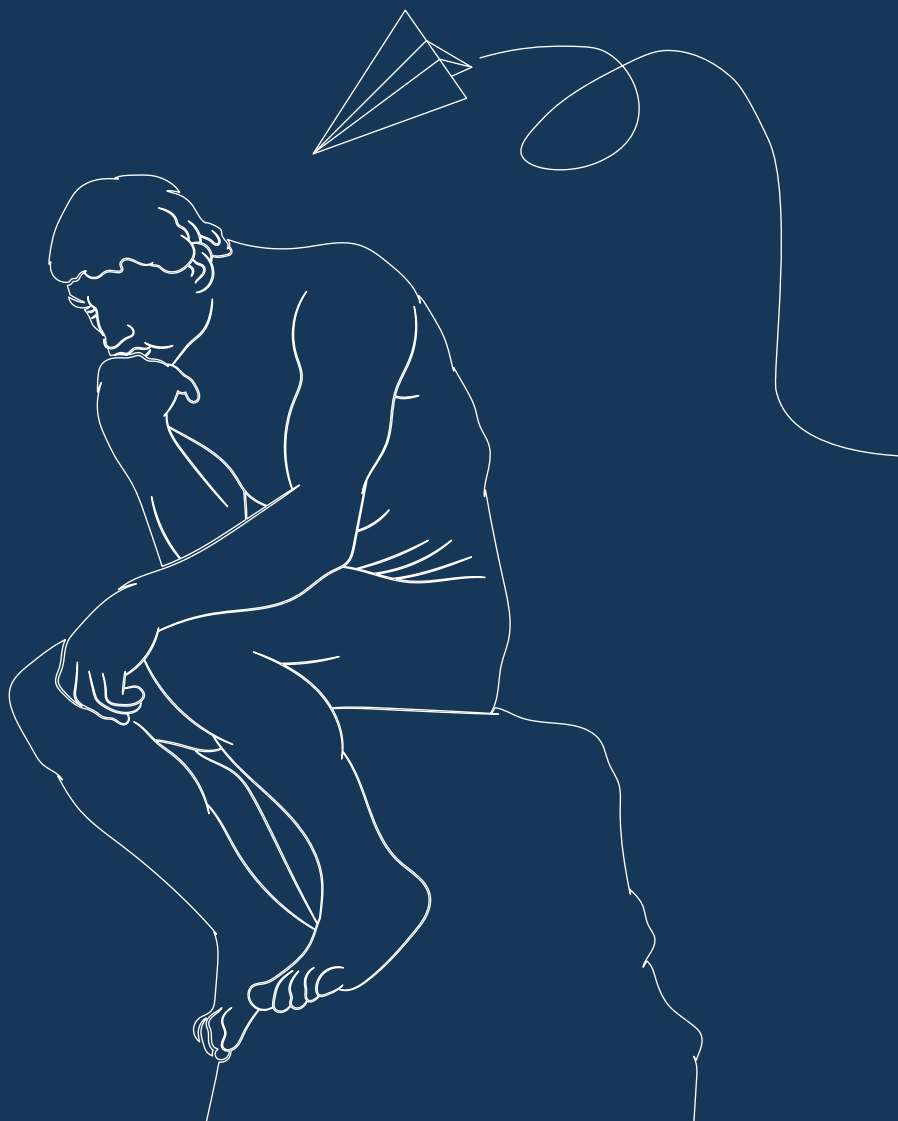

איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדעי המדינה

מאי 2022, אייר התשפ"ב | גליון 1

איתותים

כתב עת סטודנטיאלי לפילוסופיה, לכלכלה ולמדעי המדינה

מערכת כתב העת

אביה ליברמן
ניצן מכליס
עינת אבירם
ענבר דיסטל
שניאור שפרינצין

עורכים

אדוה גרינוולד
דוד שמיר
פאני ליובין
עילי גבאי
עינת אבירם
שניאור שפרינצין

רכזת דיגיטל

עדי קרניאל

עיצוב כריכה ולוגו

מיתר לובוצקי

תודות

ראשית, ברצוננו להודות לראש תכנית פכ"מ באוניברסיטה העברית, ד"ר איתי ניסן רוזן, וראש תוכנית פכ"מ באוניברסיטת תל אביב, פרופסור אסף שרון. צוות המערכת זכה להשכיל מניסיונכם הרב מתחילת דרכו, ואנו מודים על הליווי והסיוע בהקמת כתב העת, ובהפקת הגיליון.

תודות רבות למרכז ברגמן לעיון פילוסופי ולמכון פאלק למחקר כלכלי בישראל. תמיכתם הנדיבה אפשרה להוציא לאור את הגיליון, הן במהדורה דיגיטלית והן במהדורה מודפסת. אנו מודים ושמחים על השותפות בהפקת הפרויקט.

צוות העורכים המוכשר שלנו עבד בנחישות על עריכת המאמרים הרבים לקראת השקת הגיליון. השקעתם המקצועית ניכרת בכל מאמר המופיע לפניכם.

לבסוף, כבוד לנו להודות לכותבים ולכותבות, שעמלו רבות על מנת לעבד את רעיונותיהם לכדי מאמרים ראויים לפרסום, ולכלל הסטודנטים והסטודנטיות שהגישו מאמרים לגיליון. על אף שלא כל מאמר שהוגש התקבל, נהננו לקרוא את כלל הטקסטים, ולהיחשף לרעיונותיכם היפים.

תוכן עניינים

מאמר מערכת מערכת כתב העת	6
ברכות ד"ר איתי ניסן-רוזן ופרופסור אסף שרון	10
מאמר אורח אי שווין בעיר פרופסור אבנר דה-שליט	15
ההשפעה הכלכלית של פליטים על האוכלוסייה המקומית: בחינה של מדינות מתפתחות דנה יוליוסבורגר	27
הדמוקרטיה המערבית בעידן האנתרופוקן: לקראת תאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית מאור כהן	40
ביטול הממשל הצבאי על ערביי ישראל: סקירה של גורמים וגישות עינת אבירם	49
האם הסטת השקעות היא חובה מוסרית של הפרט? אורי עפרוני	63
חופשת הורות לאבות והשפעתה על פערי שכר מגדריים - השוואה בין ישראל, יפן ואיסלנד נעם שוורץ	73
ראיון מדינה ומדיניות: ראיון עם פרופסור קרנית פלוג נגידת בנק ישראל לשעבר מיכל לוי ואיילת הלר	84
ביקורת ספר כוונות טובות, כוונות רעות: כיצד סיוע עלול להזיק - סקירה וביקורת על "Dead Aid" שרון לוי	92
אקטואליה חייבים להקשיב לפופר: ניתוח פילוסופי של המלחמה באוקראינה דניאל סרגי	100

מאמר מערכת

בשיעור הראשון בלימודי פיזיקה לומדים שניתן לתאר תנועה של גוף ביחס לגוף אחר באמצעות כל מערכת ייחוס. אם נבחר למשל, במערכת צירים קרטזית, נוכל לבחור את ראשית הצירים בנקודת המפגש של הגופים או בנקודת המוצא של אחד הגופים. במדעי הטבע, הפתרון שהחוקרים מציגים לבעיה בלתי-תלוי באופן שבו הם בוחרים לתאר את הבעיה, ואת אובייקט המחקר הפיזיקלי נוכל לראות כבלתי תלוי בגישת המחקר. גם במדעי החברה נוכל לתאר את אותו עצם באופנים שונים. התיאור השונה יכול להיות שקול מבחינה הסברית, אבל המסקנה לא בלתי-תלויה. הדרך שבה בחרנו לתאר את התופעה משפיעה על המסקנה של המחקר ועל פתרון הבעיה.

כלכלנים מסוימים ראו את עצמם ככלכלנים פוזיטיביסטים, מילטון פרידמן למשל טען שניתן להציג מודלים כלכליים רק בהתבסס על הנתונים האמפיריים וללא תלות בערכים ובהכרעות נורמטיביות. (Friedman, 1966) אלא שקשה לקבל שתיאוריה כזו בכלל אפשרית. כלכלנים מספקים תיאורים על איך העולם, כך הם יכולים לשנות את האופן שבו גברים ונשים מבינים אותו, וההבנה הזו משנה בתורה את המציאות. כלכלה לא מתנהלת באופן בלתי תלוי בהכרעות הנורמטיביות שלנו, היא פועלת ככוח פוליטי בעולם. כאשר הכלכלן בוחר בתיאוריה מסוימת הוא מכריע למעשה לא רק איך הדברים פועלים בעולם, אלא גם כיצד נכון שיעבדו. "הכלכלנים שרואים את עצמם בלתי תלויים בתיאוריה, או אלו שטוענים שהם מסתדרים יותר טוב ללא תיאוריה" אומר קיינס "פשוט שבויים בתיאוריה קודמת" (Eagleton, 2008).

תיאוריה כלכלית טהורה, מנותקת מכל הקשר אנושי, שאיפות ורצונות, היא משחק אנליטי בלבד. תיאוריה כזו לא יכולה להסביר את ההתנהגות האנושית. בדומה לטענתו של קאנט 'מחשבות ללא תוכן הן ריקות, הסתכלויות ללא מושגים הן עיוורות' (1787, B75/A51), התיאוריה בהכרח מוסיפה תוכן, תפיסות על האופן

שבו הפרטים מתנהגים בפועל ומניחה הנחות לגבי המציאות. התיאוריה בוחרת להזניח חלקים מסוימים בהתנהגות ולהבליט אחרים, היא יוצרת מושגים ושפה חדשה, שפה שנוגעת להכרעות נורמטיביות. מושגים כמו "תועלת", "רווחה" ו-"העדפות" הם מושגים כאלו, מושגים כלכליים המתייחסים באופן ישיר לתפיסות של הטוב.

לא ניתן לתאר העדפות פוליטיות רק כהעדפות כלכליות ולא ניתן לתאר העדפות כלכליות בלי העדפות נורמטיביות, כל אחד מההסברים שונה זה מזה, מציג מצבים מסוימים כמהותיים ומזניח אחרים. אפשר אמנם לנסות לתאר התנהגויות מסוימות רק כמודל המבוסס על תצפיות ולקוות שהמודל יתאר את התופעה גם בעתיד, אולם הסבר חד מימדי, הוא הסבר חסר, הבנה מקוטעת ומבולבלת של הדברים, ללא הבנה כיצד הדברים נובעים מאותו מכלול. ההבנה כיצד הדברים נובעים מהמכלול, כיצד הכרעות ערכיות, פוליטיות וכלכליות קשורות זו בזו היא דרגת ההכרה הגבוהה ביותר לפי שפינוזה. ההבנה איך כל הדברים נובעים מהמכלול באופנים שונים, היא ההבנה הקרובה ביותר לאמת. (א:40 עיון)

לא רבים מכירים את התיאוריה הכלכלית של מרקס לעומק, או את הרעיונות המוסריים שעמדו בבסיס התיאוריה של קיינס, אולם הרעיונות הללו נגעו לכל עובד ועובדת במאה השנים האחרונות. בשביל קיינס ומרקס, הכלכלה הייתה יותר מאשר מחקר על ההתנהגות של הומו-אקונומיקוס. הם שילבו בתיאוריה הכלכלית את המכלול כולו, האדם והצרכים האנושיים, התשוקות והפחדים, הרצון וההכרח, התנהגות הפרט והתנהגות הקולקטיב. הם נתנו יותר מאשר הסבר על האופן שבו התופעות מוצגות לפנינו, וניסו לתאר את הדבר כשהוא לעצמו, את האדם. לטוב ולרע, פכ"מיסטיים כמו אדם סמית', ג'ון סטיוארט מיל, קיינס ומרקס שינו את האופן שבו אנחנו חושבים ואת האופן שבו אנחנו מתנהגים. הם עיצבו את העתיד בדמות הרעיונות הפילוסופיים, הפוליטיים והכלכליים שלהם.

פכ"מ איננה כלכלה פוליטית, פוליטיקה כלכלית, או פילוסופיה פוליטית. היא כל אחד מהדברים האלה, כאשר הם מעורבים זה בזה, משפיעים זה על זה ותוחמים זה את זה. השאיפה לדומיננטיות של אחת הדיסציפלינות על חברתה זהה לשאיפה להעמדה של הרצון האנושי על בסיס אחד, לדומיננטיות של אחד מהכוחות האנושיים. אולם האדם הוא סך כל הרצונות שלו, כפי שהחברה היא סך כל הרצונות של הפרטים, תיאור של ההתנהגות האנושית רק באמצעות אחת מהדיסציפלינות שקולה לתיאור של העדפות חברתיות באמצעות ההעדפות של פרט אחד ויחיד.

המשימה של פכ"מ יומרנית, היא מנסה להבין את הדבר כפי שהוא לעצמו, את האדם והחברה והאופן שבו הם מעצבים זה את זה. הדבר כפי שהוא לעצמו לא ניתן למדידה ולא נוכל להכיר אותו אף פעם, אולם אנחנו לומדים עליו מהתופעות שלו. גם את שרשרת הייצור של השוק לא נוכל אף פעם לדעת, כל חומר גלם מעובד על ידי גורמי ייצור שבעצמם לוקחים חלק במנגנון ההקצאה של השוק, שרשרת הייצור מייצגת אינטראקציה אינסופית בין אינסוף הקצאות אפשריות העומדות כדי לייצר את המוצר הסופי. אולם, אנחנו יכולים לדעת דבר-מה אודות תהליך הייצור על ידי איתותים של השוק בדמות מערכת המחירים, כאשר המחיר עולה, אנחנו יכולים לדעת שישנו מחסור באחד מגורמי הייצור, אנחנו יכולים לדעת שישנו שינוי.

האיתותים הללו מתקיימים לא רק בשוק, אלא בכל אינטראקציה אנושית. אנחנו לא יודעים כיצד נקבעים הערכים האנושיים, אולם אנחנו לומדים עליהם על ידי רמזים, לפעמים אנחנו לומדים את הרמזים באמצעות הבעות אנושיות, כמו הבעת סלידה או הבעת תמיכה, לפעמים אנחנו לומדים עליהם מתוך פעילות פוליטית ודפוסי הצבעה בבחירות. לא תמיד הרמזים הללו מתארים את ההעדפה החברתית או את הרצונות של הפרטים, אבל הם איתותים, אינדיקציות שדבר-מה משתנה, מצבים שמחכים לתיאוריה שתסביר אותן. העתיד בלתי ידוע, איננו יודעים עדיין האם מחזור החיים שלנו כולל תנודות קיצוניות או האם צפוי לנו עתיד יציב של שלום ושגשוג. איננו יודעים עדיין כיצד שינויי האקלים ישפיעו על הכלכלה, כיצד הם יעצבו את מדינת הלאום

וכיצד הם יגדירו מחדש את הזכויות הטבועות מלידה. אולם אנחנו יכולים לנסות לפרש את האיתותים שאנחנו מקבלים.

הסינתזה, ההרכבה, בין הדיסציפלינות, אפשרית רק כאשר בונים את היסודות, אולם אין לה מקום בשלב הסופי. ברוב העולם, תכנית פכ"מ היא דיסציפלינה של תלמידי בוגר בלבד, תואר מוסמך נקבע לפי רעיון חלוקת העבודה והתמחות ואין תואר שני או דוקטורט בפכ"מ. הסטודנטים לפכ"מ ממשיכים באקדמיה, עוברים לשוק הפרטי או עובדים במגזר הציבורי. המטרה בהקמת כתב העת **איתותים** היא לאפשר לתלמידי ולבוגרי התכנית ולפתח את החשיבה הפכ"מיסטית. החזון של כתב העת הוא יצירת במה לכתובה פכמיסטית, אינטרדיסציפלינרית, בין-אוניברסיטאית וצעירה, תוך הנחת היסודות להגות פכ"מיסטית עתידית.

לשמחתנו, לאחר פרסום קול הקורא, ההיענות לכתובה הייתה גדולה ולמערכת כתב העת נשלחו מאמרים רבים ומגוונים שעברו תהליך עריכה. ההצבעה אודות המאמרים נעשתה באופן עיוור, כאשר אף אחד מהעורכים לא חשף לזהות הכותב, והמאמרים שקיבלו את הדירוג הגבוה ביותר התקבלו לגיליון הסופי. הזמן לעריכה היה קצר מאוד, המלאכה הייתה מרובה והעבודה כולה נעשתה בהתנדבות על ידי עורכים וכותבים שהנושא קרוב לליבם. אנו, צוות המערכת, גאים מאוד בתוצר הסופי של השקעה זו ומוקירים תודה לשותפים הרבים אשר לקחו חלק בהוצאת הגיליון הראשון של **איתותים**. אנו מלאי תקווה שגיליון זה יפרוץ את הדרך למחקר פכ"מיסטי עתידי, ולכתובה רעיונית צעירה ומקורית.

ברכות

ד"ר איתי ניסן רוזן
ראש תכנית פכ"מ, האוניברסיטה העברית

הקמה של כתב-עת אקדמי-סטודנטיאלי היא תמיד בגדר חדשות מצוינות. כתבי עת כאלו מגשימים את האידיאל האקדמי של "קהילה לומדת" לפיו מערכת היחסים בין הסגל האקדמי לסטודנטים אינה רק מערכת יחסית א-סימטרית שבה צד אחד (הסגל האקדמי) הוא הצד "הנותן", האחראי על ייצור והקניית הידע ואילו הצד השני (הסטודנטים) הוא הצד "המקבל" שאינו תורם דבר לייצור הידע, אלא ששני הצדדים תורמים, כל אחד באופן אחר, לייצור והפצת הידע האקדמי ושניהם מפרים זה את זה.

הקמת כתב-עת אקדמי-סטודנטיאלי בנושאי פכ"מ היא בגדר חדשות משמחות במיוחד מכיוון שהתחום האקדמי המוכנה "פכ"מ" (PPE) הוא תחום שבו יש לסטודנטים מעמד מיוחד. "פכ"מ" הוא גם שם של תוכנית לימודים אקדמית לתואר ראשון שניתן למצוא במוסדות רבים של השכלה גבוהה ברחבי העולם אבל גם שם של דיסציפלינה אקדמית עם כתבי-עת, כנסים אקדמיים ואגודות מקצועיות ייעודיים לה. יותר מכך, לדיסציפלינת הפכ"מ יש נקודת מבט תיאורטית ומתודולוגית ייחודית לה הנבדלת מאלו של שלוש דיסציפלינות-האם (כלומר, פילוסופיה, כלכלה ומדע-המדינה). נקודת המבט הייחודית הזו התפתחה, וממשיכה להתפתח גם היום, על המצע המוסדי של תוכניות הלימוד לתואר ראשון ולאינטראקציה בין חוקרים לסטודנטים לתואר ראשון במסגרת תוכניות הלימוד האלו יש השפעה משמעותית על האופן בו נקודת המבט הזו מתעצבת. כתב-עת שמציג את נקודת המבט של סטודנטים (ובוגרים טריים) על שאלות פכ"מיסטיות מרכזיות, נקודת מבט שסביר להניח שתהיה שונה באופן שיטתי בהיבטים מסוימים מנקודות המבט של חוקרים בתחום, יכול לתרום תרומה משמעותית לאינטראקציה זו.

מכיוון שכך ראוי שכל קהילת הפכ"מ בישראל תכיר תודה לכל מי
שלקח חלק בהקמת כת העת הזה: ליוזמות והיוזמים, העורכות
והעורכים, הכותבות והכותבים, השופטות והשופטים ולכל מי
שסייע גם בפרן האדמיניסטרטיבי. תודה!

פרופסור אסף שרון ראש תכנית פכ"מ, אוניברסיטת תל אביב

בשנת 1933 כתב ג'ון מיינרד קיינס, מאמר על אלפרד מרשל, בו הוא תהה על הייחוד של מדע הכלכלה. כלכלה איננה דורשת כישורים אינטלקטואלים מיוחדים, הוא טען. בהשוואה לפילוסופיה או למדעים המדויקים כלכלה היא מקצוע קל. ובכל זאת, הוא תהה, רק מעטים מצטיינים בו. התשובה שהציע לתהייה שלו היא זו:

“The master-economist must possess a rare combination of gifts. He must be mathematician, historian, statesman, philosopher—in some degree. He must understand symbols and speak in words. He must contemplate the particular, in terms of the general, and touch abstract and concrete in the same flight of thought. He must study the present in the light of the past for the purposes of the future. No part of man's nature or his institutions must be entirely outside his regard. He must be purposeful and disinterested in a simultaneous mood, as aloof and incorruptible as an artist, yet sometimes as near to earth as a politician.”

נראה שהדברים יפים לתחום הפוליטי בכללותו. השילוב של הפשטה וקונקרטיות, של עקרונות כלליים ומקרים פרטיקולריים, תיאוריה בטהרתה ותחושת מציאות סמיכה, נדרש היום לא פחות, ואולי יותר, מלפני 90 שנה. ועם זאת, נראה שהוא אינו שכיח היום יותר משהיה אז; אולי פחות.

לנטייה של האקדמיה להתמקצעות יתרונות רבים. היא משכללת את כלי הניתוח ומדייקת את המחקר המדעי. אבל יש לה גם

מחירים ידועים. השכלול המדעי מושג פעמים רבות במחיר של ניתוק מהאתגרים של חיי המעשה. גם עבור אלה מאיתנו שמעוניינים בתורה לשמה, במחקר לשם מחקר, הבנה לשם הבנה, הפיצול הדיסציפלינרי הוא פעמים רבות בעיה. הדיוק הטכני מושג לעיתים על חשבון העומק והעושר ההסברי. החידוד האנליטי בא במחיר של נגישות ורלבנטיות.

העקרונות שקיינס היטיב לנסח, מגולמים במטרה של לימודי הפכ"מ: טיפוח חוקרים שהחיכוך עם המציאות אינו זר להם ואינו מאיים עליהם, ואנשי מעשה שמלאכתם מעוגנת בידע מדעי. פרסום כתב עת בנושאי פכ"מ הוא מרכיב חשוב במימוש השאיפה הזאת. על אחת כמה וכמה כשמדובר בכתב עת על ידי סטודנטים ועבור סטודנטים.

כמו שכתב קיינס במקום אחר, רעיונות הם מה שבאמת שולט בעולם.

"רעיונות הכלכלנים והפילוסופיים הפוליטיים, בין כשהם צודקים ובין כשהם שוגים, חזקים מהמקובל לחשוב. אכן, העולם כמעט ואינו נשלט אלא בהם. אנשי מעשה, המאמינים שהם עצמם משוחררים מהשפעות אינטלקטואליות כלשהן, משועבדים בדרך כלל לכלכלן כלשהו שעבר זמנו. שליטים מטורפים, השומעים קולות המנסרים בחלל, שואבים את רוח התזזית מחיבוריו של כתבן אקדמי שאבד עליו הכלח. מובטחני שיש הגזמה רבתי בהערכת כוחם של אינטרסים משוריינים לעומת רעיונות המחלחלים בהדרגה... במוקדם או במאוחר, רעיונות ולא אינטרסים משוריינים הם שישפיעו - אם לטובה ואם לרעה."

בחברה שהתמסרה לאינסטרומנטליזציה הטוטלית של השוק, שמתייחסת ל"שוק הרעיונות" לא רק כדימוי, והמחשבה עצמה הולכת ונעשית בה לא יותר מאמצעי להשגת רווח או למוצר צריכה, ייסוד במה רעיונית רצינית ומעמיקה הוא מעשה אמיץ ובה במידה חיוני. תרבות שמאבדת את הכבוד לרעיונות, למחשבה מסודרת ולביקורת, לא מפסיקה להיות מושפעת מרעיונות, אלא מאבדת את כוחה להדוף רעיונות גרועים ונעשית מושפעת דווקא מהם.

אני מברך את היוזמים ואת העורכות ומייחל שכתב העת יהווה בסיס לשיתוף פעולה בין פכ"מ הירושלמית ואחותה התל-אביבית.

מאמר אורח | אי שוויון בעיר

פרופסור אבנר דה-שליט

אבנר דה-שליט הוא פרופסור במחלקה למדעי המדינה, בעל דוקטורט מאוניברסיטת אוקספורד. זוכה פרס רוטשילד במדעי החברה (2004), פרס א.מ.ת. במדעי המדינה (2019), ופרס אגודת הסטודנטים והסטודנטיות הארצית למרצים מעוררי השראה (2019). לשעבר ראש המחלקה למדעי המדינה, ראש תכנית פכ"מ ודיקן הפקולטה למדעי החברה. מחקריו עוסקים בסוגיות הנוגעות להגנת הסביבה, פוליטיקה ועירוניות, עוני ואי-שוויון.

(1) מבוא

בארבע השנים האחרונות אני חוקר ביחד עם קולגה וחבר, ג'ונתן וולף מאוניברסיטת אוקספורד, את השאלה איך יש למדוד אי שוויון בעיר. כמובן, השאלה הזאת היא נגזרת של השאלה מהו אי שוויון בעיר. השאלה גם מעלה מיד שאלה נוספת: למה בכלל למדוד אי השוויון בעיר באופן שונה מאשר אנו מודדים אי שוויון במדינה. אני משתף את פירות המחקר עם הקוראות והקוראים של גיליון זה, משום שאפשר לתאר את המחקר הזה כמאוד "פכ"מיסטי". בעיקרו זה מחקר בתחום של פילוסופיה פוליטית, אבל הוא מתכתב עם מחקרים רבים בכלכלה, בעיקר כלכלה של העיר. ואנקדוטה "פכ"מיסטית" נוספת: המחקר התחיל בהשראת שאלה בעבודת דוקטורט של סטודנט בהנחיה שלי (במשותף עם פרופ' מיכאל שלו), טל אלסטר, שהוא בוגר פכ"מ. טל חוקר פוליטיקה של העיר, בעיקר דיוור בעיר, ואחת השאלות שהוא שואל היא מתי אפשר להגיד על עיר שהיא שוויונית. התשובה שלו שונה למדי מזאת שאנו מציעים, אבל את ההשראה למחקר שלנו אני חייב לו. הרי לכסן הנקודה הפכ"מית הראשונה.

והנה סיפור קצר שהמחיש עבורנו עד כמה הנושא מעניין, והיא הנקודה פכ"מיסטית השנייה. כשיצאנו לדרך הגשנו מה שנקרא

grant proposal, בקשה למענק מחקר, לקרן מחקר אירופאית. ארבעה חודשים עסקנו רק בזה. זה היה מענק מאוד תחרותי. כדי לקבל את המענק צריך לקבל מאה אחוז ביקורות חיוביות משופטי ההצעה. אבל בצד ביקורות נלהבות הגיעה חוות דעת אחת שהייתה בת שורה אחת: "שני החוקרים מעוניינים לבדוק כיצד יש למדוד אי שוויון בעיר. אין צורך בכך. הרי הכלכלנים מצאו את הפתרון ועושים את זה נכון". (הניסוח היה The economists got it right).

(2) כלכלנים על אי שוויון בעיר

אכן, יש כלכלנים שיאמרו שזאת שאלה לא נחוצה. אי שוויון זה אי שוויון; מה זה משנה ביחס לאיזה מרחב (הארץ או העיר) או מוסד (המדינה או העיר) אנו מודדים אותו? וגם ודאי יימצאו פילוסופים שייטענו, שאי שוויון הוא מושג שקודם לפרקטיקות הפוליטיות והחברתיות, ולכן אין צורך לחשוב עליו באופן שונה אם מדובר בעיר. ובכל זאת, אני מקווה שבדברים להלן אשכנע שיש צורך בדיון הזה.

כרגע אי שוויון בעיר נמדד בעזרת מדד גייני. מדד גייני מודד פערים בהכנסות בין החברים בקהילה מסוימת (כאמור, בדרך כלל מדובר על מדינה). דמיינו משולש. בציר ה X נראה את האחוז המצטבר של האוכלוסייה בקהילה, או מעין אקומולציה של האנשים בקהילה, מהאדם שהכנסתו הנמוכה ביותר (בצד שמאל של הציר), ועד האדם שהכנסתו הגבוהה ביותר (בצד ימין), כאשר לכל חבר בקהילה יש אותו שטח על ציר ה X . בציר ה Y נראה את החלק המצטבר מההכנסה שהתקבלה, או מעין אקומולציה של ההכנסות של חברי. ות הקהילה. כעת נבטא בגרף את ההכנסה המצטברת. אם כל ההכנסה בקהילה תהיה בידי אדם אחד, הרי שנראה קו ישר מקביל לציר ה X , שמאזק לפתע למעלה בעת שהוא מגיע לאדם האחרון, זה שבידיו כל ההכנסה. לעומת זאת, אם ההכנסות של כל חברי וחברות הקהילה שווה, אזי נראה קו ישר בין שני הצירים, בזווית 45 מעלות לשני הצירים.

כמובן, שני המקרים הללו הם דמיוניים, כי אין בנמצא חברות כאלה. ברוב החברות בעולם נמצא קו שדומה לחצי הימני של פרבולה. הקו הזה, שמודד את האחוז המצטבר של הכנסות, נקרא עקומת לורנץ. מדד הגייני מודד את השטח שבין עקומת לורנץ לבין קו ה-45 מעלות, לחלק לשטח המשולש כולו. כלומר בהכנסה שוויונית (עקומת לורנץ מתאחדת עם הקו האלכסוני, ולכן השטח שכלוא ביניהן הוא אפס) מדד הגייני יהיה אפס. ואילו במצב של הכנסה שמרוכזת בידי אדם אחד, המדד יראה¹.

(3) אז מה השאלה?

השאלה שאנו שואלים היא האם זה נכון וראוי למדוד ככה אי שוויון בעיר, ואם לא, כיצד יש לעשות זאת. אנחנו לא שואלים אם זה נכון וראוי למדוד בעזרת מדד גייני אי שוויון בכלל, אלא רק בעיר, ובהתחשב באופן בו אנחנו תופסים ומבינים את העיר. לכן, ברקע לשאלה הזאת יש שלוש טענות:

(א) עיר היא מוסד פוליטי שונה מהמדינה, היא לא מיני-מדינה¹; זה נכון גם לגבי המוסדות הפוליטיים של העיר והאופן שבו הם נבחרים ומתפקדים (לדוגמא, יש עיריות שבהן מועצת העיר ממנה בירוקרט להיות ראש העיר בפועל, בעוד שראש העיר הנבחר הוא דמות ייצוגית, כמו הנשיא בישראל), גם לגבי היחסים בין החברה האזרחית לעיר, לעומת המדינה (לדוגמא, תקשורת מקומית פועלת

---

¹ כאן המקום להגדיר עיר: עיר היא יישוב שיש בו שלושה מאפיינים: עיר היא מוסד פוליטי, עם רשות שלטונית וישות משפטית אחת, גם אם יש בה עיריות בת. לדוגמא, בלונדון יש 32 עיריות שמאוגדות תחת עיריית לונדון. העיר היא גם מרחב בצפיפות גבוהה. יש ערים שיש בהן פארקים רחבי ידיים ואף יש ערים שיש בתוכן חוות חקלאיות, אולם הישות המשפטית חולשת על שטח שבממוצע הוא מיושב בצפיפות גבוהה. ולבסוף, ערים הן יחידות תרבותיות חברתיות בעלות מאפיינים שיוצרים מה שנקרא "אתוס עירוני" מקומי. הפעילות התרבותית בעיר היא בדרך כלל אינטנסיבית, והיא מאופיינת בריכוז גבוה של אומנים. ות, אבל גם בפעילות חובבנית.

אחרת מול הרשויות ומתמקדת בנושאים אחרים מאשר במדינה), וגם לשיקולים שמפעילים בוחרים. ות בעת שהם.ן מצביעים.ות בבחירות מקומיות.

(ב) אי שוויון בעיר נתפס על ידי כמעט כל אזרחי.ות העיר כמשהו שונה מהותית מאי שוויון במדינה, בגלל שלוש סיבות:

(1.ב) התודעה הפוליטית שלנו כאזרחי.ות העיר (city-zens) שונה מהתודעה הפוליטית שלנו כאזרחי המדינה (citizens). לדוגמא, אנו תופסים את החיים הציבוריים בעיר כקשורים למקום ולמרחב מוגדר, וכקשורים לחוויות יום יומיות, כמו לקחת את הילדים.ות לבית הספר, לראות חנות שאהבנו שנסגרה, לנוח רגע בגינה קטנה לא רחוק ממקום העבודה, לשתות בירה עם חברים.ות, להיפגש בהומלס, להשתמש באופניים של העירייה, ולחפש מקום חניה.

(2.ב) בגלל שהעיר היא מוסד פוליטי שונה מהמדינה, הציפיות שלנו כתושבים מהעיר הן אחרות, ולורק בגלל שברוב המדינות המס שהעיר יכולה להטיל הוא נמוך ביחד למס שהמדינה מטילה, ולכן היכולת שלה לצמצם אי שוויון מטריאלי נמוכה. (המצב בשוודיה שונה, שם המס העיקרי שמשלמים בני ובנות המעמד הבינוני והנמוך הוא מס מקומי, אבל זאת כמעט קלישאה להגיד שהמצב בשוודיה שונה...)

(3.ב) למעשה אנו מבינים את "העיר" בשני אופנים בו זמנית: גם כמוסד פוליטי (העירייה, או מועצת העיר) וגם כמושג חברתי ואפילו תרבותי, שלא קשור למוסדות פוליטיים (תושבי ותושבות העיר). כשאנו מדברים על אי שוויון בעיר אנחנו מתייחסים גם לנגישות לשירותים שהעיר מספקת, אבל גם לאווירה החברתית בעיר וליחסים בין תושבי העיר.

(ג) בשל כל אלה, אי השוויון בעיר נתפס, ולכן גם צריך להימדד, כמשהו יותר חברתי, שקשור לאיכות היחסים בין הא.נשים בעיר, מאשר כביטוי לפערים בהכנסה או במצב כלכלי. או במונחים של השיח הפילוסופי על שוויון, מדובר

בשוויון ביחסים ולא שוויון חומרי (relational, not material equality).

(3) שוויון ביחסים

אסביר, בקליפת אגוז, את המונח שוויון ביחסים. כשאנו מדברים על שוויון אנו בדרך כלל מתייחסים לשוויון בטובין מסוים: כסף, או הכנסה, או מטר מרובע של דיור. אבל אפשר לחשוב על שוויון גם כמצב חברתי, כאפיון של היחסים, כמענה לשאלה כיצד החברה מתייחסת אל כל אחד ואחת מאתנו. לדוגמא, האם בגלל שיש לפלוני יותר או פחות כסף המעמד החברתי שלו שונה? האם היחס בבית הספר לילדים של כ"א מאתנו שווה? שוויון ביחסים הוא הטענה שבמדינה ובחברה המוסדות שלנו אמורים להיות כאלה, שאנשים יקבלו בהם יחס דומה, ושיהיה להם סטאטוס דומה. ובנוסף, חברה שוויונית היא חברה של אנשים חופשיים. ות שמתייחסים. ות האחד. ת לשני. ה כאל שווים. עוד אחזור למושג בהמשך, כאשר אתאר את תוצאות המחקר.

חשוב להסביר, שהשאלה מהו אי שוויון בעיר, או איך יש להגדיר אותו, היא הבסיס לשאלה איך יש למדוד אותו. כדי להסביר בדרך של אנלוגיה קשורה, מקובל בספרות העוני למדוד את העוני היחסי במונחים של משהו כמו היות העני מתחת ל-50% מההכנסה החציונית. אבל זה רק מדד פרוקסי. עוני יחסי מוגדר באופן מסורתי במונחים של משהו כמו 'לא להיות מסוגל לעשות את מה שבדרך כלל מצופה שתהיי. מסוגלת לעשות בחברה שלך', ומקובל לחשוב שאם יש לך פחות מ-50% מההכנסה החציונית, תחמיץ. י חלק מהפעילויות או צורות הצריכה, שנלקחו כמובנות מאליהן על ידי אחרים. באופן דומה, אנו יכולים למדוד את אי השוויון בעיר לפי פערי הכנסה, אבל אולי גם על פי זמן נסיעה לעבודה, או נגישות למתקני פנאי, למרפאות בריאות, לשרותי עבודה סוציאלית, לבתי קפה, לשווקים של מזון, ועוד. השאלה העומדת בבסיס היא מה אנחנו מודדים לפי הפרוקסיז הללו?

אבל אני מקדים את המאוחר. נתחיל בחוסר הנחת שאנו חשים לגבי האופן שבו אי שוויון בעיר נמדד כיום. כך נבין שהוא מצביע, לדעתנו, על החמצה של כמה מרכיבים חשובים מהאופן שבו אנו תופסים את העיר ואת מהות החיים בעיר.

(4) מה לא בסדר בשימוש במדד הגייני?

מדד הגייני מודד, כאמור, פערים בהכנסה. זהו מרכיב חשוב של אי שוויון כאשר האוכלוסייה קבועה. במדינה יש הגירה פנימה והחוצה, אבל היא שולית לעומת גודל האוכלוסייה. לעומת זאת בעיר האוכלוסייה מגיבה למדיניות, וחלק ממנה עוזב אותה, או אחרים נמשכים אליה ומהגרים אליה, כתוצאה ממדיניות. חישובו על זוג צעיר שנמשך לגור בתל אביב בגלל הזדמנויות עבודה וחייל הלילה התוססים, אבל עוזב את העיר כאשר נולדים להם ילדים, והזוג נוכח, ששירותי החינוך וגני הילדים בעיר אינם משביעי רצון; או חישובו על סטודנטים שמהגרים לירושלים בגלל שהם רוצים ללמוד בה, מתאהבים בעיר בגלל האופי שלה, ומחליטים להישאר בה, אבל לאחר מספר שנים מתקשים למצוא מקום עבודה מתאים, ואף סבורים, שהעיר לא עושה מספיק כדי לספק מקומות תעסוקה לבוגרי האוניברסיטה והמכללות.

הנה שתי דוגמאות עד כמה מדיניות כזאת יכולה להשפיע על הגייני. כשרודי גויליאני (כן, אותו עו"ד של טראמפ) היה ראש עיריית ניו יורק, הוא החליט להיות *tough on crime*, ומכיוון שהוא קישר בין אוכלוסיות עניות לפשע, הוא עשה את החיים של העניים, ובעיקר אנשים במצב הומלסיות, שהיו אז רבים בעיר, בלתי נסבלים: שיטור יתר, בדיקות פתע, מעצרים. (בל נשכח שבארה"ב במקומות רבים המשטרה כפופה לראש העיר). מה עשו האנשים במצב הומלסיות והעניים? חלקם מאסו במצב ועזבו את העיר. התוצאה הייתה שהפערים בהכנסה הצטמצמו, והגייני השתפר. לכאורה ניו יורק נהיתה עיר שוויונית יותר, אבל המדיניות הייתה בלתי אגליטריאנית בעליל. והדוגמא השנייה: ברקלי בקליפורניה היא עיר שיש בה אוכלוסייה ליברלית רבה. היא ידועה גם במזג הסבלני והסובלני כלפי אנשים בצב הומלסיות, ובשירותים שהעיר מציעה

להם, כגון בתים לחסות בהם (מעל ל 300 מיטות ב 2019), בתי תמחוי, מקלחות ניידות, ותקציב גבוה, יחסית, לייעוץ משפטי לאנשים במצב הומלסיות, וגם במזג אויר די נעים בחורף. לכן בשנים האחרונות עלתה מאד אוכלוסיות חסרי הדיוור בעיר. התוצאה: הגייני גדל והעיר דורגה עשירית ברשימת הערים הלא שוויוניות בארה"ב. וזאת למרות (ולמעשה בגלל) מדיניות אגליטריאנית.

סיבה שניה לאי הנחת מהשימוש במדד הגייני היא שהמוטיבציה למדידת אי שוויון היא בכך שנוכל לבוא לרשויות ולהצביע על אי השוויון ולדרוש פעולה כלשהי, ניסיון לצמצם את אי השוויון. (זאת כמובן בהנחה שאנו סבורים שאי שוויון כשלעצמו הוא רע מוסרית וחברתית, ולכן יש לצמצמו, או, למצער, לנמק ולהצדיק אותו.) אבל לעירייה יש מעט מאד מה לעשות בנושא הזה. היא יכולה לגבות מס נמוך ביחס למס שהמדינה גובה; היא יכולה להשפיע מעט מאד על שוק השכר.

לעומת זאת לעירייה ולרגולציה שלה יש השפעה עצומה על רווחת התושבים. ות בהרבה תחומים אחרים: בניית גני ילדים ובתי ספר, אישורים לבתי עסק, ניקיון במרחב הציבורי, איסוף אשפה, שירותי עבודה סוציאלית ובריאות נפש, תמיכה בפעילות תרבותית מקומית, ויצירת אווירה נעימה ובטוחה ברחובות העיר. ולכן יש לחשוב על מדד שמתייחס לכל אלה. זאת הסיבה השלישית לאי הנחת ממדד גייני כמתאר את אי השוויון בעיר.

כדאי לציין שלא כל הכלכלנים מסתפקים במדד הגייני ובמדידת פערים בהכנסה. לדוגמא, אדוארד גליזר Glaeser מאוניברסיטת הרווארד, אולי החשוב שבכלכלני העיר היום, מציע לבדוק משתנים נוספים, כמו מחירי דירות ושכירות ליד בתי ספר טובים (הם גבוהים מאד ומראים עד כמה קשה להשוות הזדמנויות בחינוך בתוך העיר) או עלות שירותים אלה (לדוגמא, בייביסיטר, או מנה של אוכל רחוב) בשכונות שונות, כמו גם את ההוצאה העירונית על שיטור בשכונות שונות. ועדיין, כל אלה הם משתנים חומריים, שמתייחסים לתושב. ת העיר בעיקר כצרכן. ית.

(5) מתודת המחקר

אז מה עושים? איך מתחילים לחשוב על מדד חלופי? איך מבינים מה זה אי שוויון בעיר? אפשר כמובן להתחיל לקרוא טקסטים, לבדוק מה חוקרים וחוקרות אחריהם הציעו, וכמובן שעשינו זאת. אבל האופן שבו וולף ואני עובדים, גם בפרויקטים קודמים, הוא שאנו מתחילים בעשרות שיחות עם א.נשים שמבחינתנו הם "מומחים בשטח". אם במחקר הקודם שלנו, שעסק בעוני ומוחלשות, שוחחנו עם עשרות אנשים בעוני, הרי שהפעם פשוט דיברנו עם תושבי ערים, מאוכלוסיות שונות בעיר, בשכונות שונות, שפגשנו תוך כדי שוטטות בעיר, באקראי, ובהרבה ערים: ירושלים, תל אביב, המבורג, ברלין, לונדון, אוקספורד, אמסטרדאם, רוטרדאם, ניו יורק וריו דה ז'נירו. כמובן נוסף על השיחות שאנו קיימנו עבדו איתנו שלושה עוזרי מחקר, דוברי השפות השונות, וכל זה במשך מספר שנים, וכך הגענו לעשרות שיחות, שמתוכן ניתחנו 182 שיחות, שהיו מלאות ושלמות. המטרה של השיחות הללו לא הייתה לאסוף מידע לצורך ניתוח כמותני, אלא לשמש עבורנו כהשראה, כדי שנוכל לבדוק איך א.נשים בערים שונות מבינים. ות אי שוויון בעיר, ולאור זאת, מה הם הפרמטרים שעלינו לבדוק כדי להגדיר אי שוויון בעיר, ולהציע מדד. כלומר, זה מחקר איכותני ופרשני. בנוסף, חשוב היה לנו להסביר לבני ובנות השיחה שלנו, שאנו אמנם יוצאים למחקר משום שאנו רוצים לחשוב כיצד אפשר לעשות את העיר לשוויונית כמה שיותר, אבל אנו לא רואים בשוויון בעיר מטרה יחידה. ברור לנו שלעתים עיר צריכה למצוא איזון בין שוויון לבין מטרות חברתיות שונות, לדוגמא, לצמצם מאד את הפליטות של גזי חממה. מטרות שונות לא חייבות להיות בקונפליקט עם המטרה של עיר שוויונית, אבל אם הם כן במתח, ברור לנו שעיר יכולה להחליט על מטרות שונות בזמנית. ויחד עם זאת, חשוב לנו להבין, מה היא רוח אגליטריאנית בעיר.

השיחות הללו נמשכו בין רבע שעה לשעה, ומעניין לציין שהדברים שעלו בערים השונות היו דומים. כלומר, בגדול אפשר להגיד, שתושבי ערים שונות, בארצות שונות, חושבים על אי שוויון בעיר באופן דומה מאד. זאת ועוד: מה שלא הפתיע אותנו, אבל חשוב מבחינת הטענה המרכזית שלנו, הוא שאף אחד ואחת מעשרות

הא. נשים ששוחחנו איתם לא דיברו שאי שוויון בעיר במונחים של פערים בהכנסות. לעומת זאת הם הירבו לדבר על תחושות שיש לא. נשים שוננים בעיר, זקנים לעומת צעירים, ילדים לעומת מבוגרים, נשים לעומת גברים, תושבי השכונות לעומת תושבי המרכז, ותיקים לעומת מי שהיגרו לעיר לאחרונה, תושבי העיר שהם אזרחי המדינה לעומת תושבי העיר שאינם אזרחי המדינה, סטרייטים ולהטב"קים, וכן, גם העשירים יותר והעשירים פחות. הם התייחסו לתחושות קהילה, תחושת השייכות למקום, תחושות בטחון, ותחושה שאתה יכולה להנות ממה שיש לעיר להציע.

(6) אז מה הממצאים?

לאור השיחות הללו גיבשנו שתי טענות:

ראשית, באופן פרדוקסלי משהו, אנו מציעים שתחושה שהעיר מתייחסת אליך כשווה (שוויון ביחסים) לא אומרת בהכרח שיש קנה מידה שבו אתה נמדדת ויוצאת כשווה. אחזור לנקודה זאת בסכום הדברים.

שנית, אי שוויון בעיר הוא כאשר כל התושבים וות מדווחים על מידה דומה של תחושת מקום, שאינה בסיכון. נסביר: מקום אינו "אובייקט". מקום הוא הגדרה של יחס בין אדם לסביבה. כדברי פיטר קנובו, הגיאוגרף והפילוסוף, "מקום הוא פרקטיקה אנושית בסיסית, שכרוכה בארגון פיזי, מושגי ורעיוני של הסביבה שלנו לכדי נוף קוהרנטי ומתמשך." היכולת לחוש תחושת מקום היא תפקוד חשוב של כל אחד ואחת מאתנו, והעדרה מוגדר לא פעם כתחושת ניכור. אולם התחושה הזאת יכולה להיות נחלתנו, ואולם בו זמנית נחוש שהיא נמצאת בסיכון. כלומר, תחושת המקום עדיין קיימת, אבל משהו מאיים עליה, משהו עלול לגרום לכך שנאבד אותה. ה"משהו" הזה, אנו טוענים, הוא גורם לאי שוויון בעיר. כלומר, אם יש אנשים שתחושת המקום שלהם בסיכון, או שהיא כבר אבדה, הרי שיש אי שוויון בינם לבין אחרים.ות.

תחושת המקום העירונית, מצאנו, תלויה בארבע תימות, שאפשר לתרגם אותן למדיניות. התימות הללו לעתים חופפות מעט, אבל הן גם עצמאיות. להלן אפרט אותן, וכמו כן אציין מה יש לבדוק כדי לראות אם לא. נשים בעיר יש תחושת מקום שאינה בסיכון.

(1) נגישות של שירותים עירוניים אינה מכוונת על ידי שוק. בחברה שמושתתת על השוק יש מתאם בין הכנסה לבין היכולת להנות מהחיים. ערים יכולות לתקן זאת על ידי הנגשה מרחבית של מנעמים של העיר (קונצרטים חופשיים בפארק, פסטיבלי רחוב, פסטיבל בירה) ושל שירותים של העיר, החל מהנגשה מרחבית (יש למדוד שכוחות ומגוון תחבורה ציבורית בחלקים שונים של העיר, מרחק ממוצע לבתי ספר, מספר פאבים, מרפאות, פארקים, גינות ומגרשי משחקים בפאתי הרחוב, וכיוב') וכלה בנגישות שמותאמת לצרכים שונים (זקנים, ילדים, עגלות ילדים).

כמובן כל אלה מאפשרים לא רק להגיע בזמן לעבודה, לחסוך זמן ביציאה עם הילד למרפאה, אלא גם לחוש שייכות והכלה לעיר, ולא לחוש הדרה או אי אכפתיות של העיר כלפיך.

(2) תחושה של משמעות. א. נשים בעיר מעריכים חיים קרוב ל"סביבה תוססת, שקורה בה הרבה, ויכולת לבחור איך להשתמש בזמן ובמאמץ שלהם, בין אם בכדי להיות שותפים להתרחשויות הללו, ובין אם כדי "להימלט" לנקודות יותר שקטות בעיר. א. נשים רוצים את להרגיש תחושת קהילה ויחסים טובים עם השכנים, להכיר את ההיסטוריה של העיר, להכיר את הכלכלה העירונית וחיי התרבות שלה. תפקיד העיר אינו לספק את אלה, אלא לספק פלטפורמה שבה אפשר יהיה לחוות זאת. לדוגמא: פסטיבלי תרבות, או עבודה עם הקהילות, כדי ללמד את ההיסטוריה המקומית. אירועים כאלה מאפשרים תחושת משמעות במיוחד למצטרפים החדשים לעיר, בין שהם.ן מהגרים. ות מחוץ למדינה או מתוכה.

(3) מגוון ועירוב חברתי. כהמשך של (2), יש קשר בין מגוון ושוויון בעיר. במבט ראשון זה נראה כמעט פרדוקס, משום שבדרך כלל אנו מזהים שוויון עם "אותו הדבר" sameness. אבל בעיר אנו מחפשים תחושה של רבים שיכולים. ות להרגיש בבית, ולכן גיוון ומגוון. כדי

לאפשר תחושת מקום צריך שבעיר לא רק יהיה קיום של מגוון, אלא גם חוויה של מגוון, שנתפסת כחוויה חיובית. סגרגציה במגורים עלולה לטרפד אפשרות כזאת, ביחוד אם היא על פי צבע העור. זה לא אומר שזה רע אם לשכונות יש אופי משלהן, אבל אם מיעוטים מוצאים עצמם בגטאות הלכה למעשה, זאת אינדיקציה לאי שוויון, משום שזה מטרפד תחושה של מקום, והתייחסות אל כל התושבים בעיר כאל שווים. כדי למדוד זאת אפשר למדוד את התפלגות המגורים בעיר, יחס בין מספר תושבי העיר למספר האפשרויות של דירור ציבורי, אבל גם את ההתנהגות העירונית – תנודה של א.נשים, סיכוי להיפגש עם א.נשים שאינם כמוני, וכיוב'.

(4) הכלה מליאה. בעיר שוויונית לתושבי העיר יש נגישות למשאבי העיר באופן שמניח זכאות אוטומטית, מבלי להכפיף עצמם לרצון הטוב של שומרי סף, בין שיהיו אלה פקידים או תקנות. זה מתחיל מלא להיות מופלים בתור (בפאב, בסופרמרקט, בשוק), דרך לא לסבול מאדישות בתור לשרותי העיר ולזכאויות כמו דירור ציבורי, גן ילדים מיוחד וכיוב', וכלה בתחושה שאדם לא רק "נסבל" אלא "מקובל" ו"רצוי". לדוגמא, לא להרגיש שהמבטא שלך לא טוב מספיק, לא להרגיש שאתה צריך להתנצל על מי שאתה, על המנהגים שלך, הנטיות המיניות שלך, או ההעדפה הפוליטית שלך. זאת תחושה שאתה יכול להיות מי שאתה בציבור. עיר שבה זוג הומואים לא יכול ללכת יד ביד, או שבה אדם שהכנסתו נמוכה לא מרגיש נוח להסתובב ליד התיאטרון העירוני, או בשכונות שבהן גרים העשירים יותר, היא עיר לא שוויונית. כדי למדוד זאת ניתן לבדוק תקנות עירוניות, אבל גם מקרים בפועל שבהם א.נשים דיווחו על תחושות לא נוחות ועל היעדר זכאות אוטומטית.

(7) כמה מלים לסיום, גם אם המחקר עוד לא הסתיים

אז מה עושים עם כל זה? מהו המדד הנכון לאי שוויון בעיר? בחודשים האחרונים אנו עסוקים בשאלה הזאת, בניסיון לחלץ מדד ישים מתוך כל התובנות הללו. אבל אם נגיע למסקנה שהמדד חייב להיות פלורליסטי ולהכיל משתנים שונים, נקבל זאת. עולם המדיניות מבקש לצמצם את העקרונות והפרמטרים לבדיקה כמה

שיותר פשוטה, כדי שאפשר יהיה "לעבוד עם זה". הרצון של מקבל ההחלטות היא לעבוד עם משתנה מדיד ויחיד. לכן, אם לחזור לדוגמא למעלה, עוני נמדד במונחים של הכנסה, למרות שהעניים מדווחים על החוויה של עוני והקושי שבעוני במשתנים נוספים רבים.² אבל התפקיד שלנו כחוקרים הוא להסביר את המציאות. והמציאות היא שאי השוויון בעיר נתפס באופן מגוון מאד, ובעיקר, במונחים של שוויון ביחסים.

Wolff, Jonathan and Avner de Shalit (2007). Disadvantage. Oxford²
University Press.

ההשפעה הכלכלית של פליטים על האוכלוסייה המקומית: בחינה של מדינות מתפתחות

דנה יוליוסבורגר
סטודנטית שנה א' באוניברסיטה העברית

האם פליטים משפיעים על הכלכלה המקומית או מסייעים לה? המאמר מציג ניתוח של התשובות לשאלה הזו על ידי כלים תיאורטיים וכלים אמפיריים. המאמר טוען שיש חשיבות לא רק לשאלה האם הפליטים משפיעים, אלא גם לשאלה על מי הם משפיעים וכיצד הם עושים זאת. המחקר מעלה שמדינות מתפתחות נושאות ברוב הנטל ושהמדינות בהן המדינות נוקטות משפיעה על חלוקת ההכנסות בתוך המדינה ושבאמצעות מדיניות ככונה ניתן להפוך את קליטת הפליטים למנוע צמיחה שיספר את מצבם של התושבים ביחד עם השיפור במצב הפליטים.

(1) מבוא

האם פליטים ומבקשי מקלט משבשים את הכלכלה המקומית או מסייעים לה? שאלה זו, שהייתה רלוונטית בעבר, עלתה שוב בתקופה הנוכחית לאור משברים כדוגמת משבר הפליטים הסורי שהחל ב-2011. השאלה חוזרת שוב ונהיית רלוונטית בכל משבר הומניטרי שגורר אחריו גל של פליטים הנאלצים לברוח ממדינתם. משברים אלו מעלים מחדש את הדיון הנורמטיבי אודות מחויבות מדינות שונות לקליטת פליטים, וכן את הדיון העוסק בפרקטיקה של הקליטה ובמדיניות הקובעת אותה. עם זאת, העובדה החשובה שרוב הפליטים בעולם נקלטים במדינות מתפתחות, חומקת מהשיח הציבורי. מטרת מאמר זה היא לבחון את ההשפעות הכלכליות של קליטת פליטים במדינות מתפתחות, ולהסיק ממנה

מסקנות עבור השיח הכללי בנושא, שיח שלרוב מורכב מדעות קדומות, ולא מגובה בנתונים אמפיריים.

(2) למה חשוב לדבר על מדינות מתפתחות

בעולם קיימים 20.7 מיליון פליטים הנמצאים תחת המנדט של סוכנות האו"ם לפליטים (UNHCR), ו-48 מיליון בני אדם עקורים. הסיבות לפליטות ועקירות משתנות, וכוללות בין היתר מלחמות ואסונות טבע (Refugees data finder). בשונה מהתפיסות הרווחות בציבור, מהנתונים עולה כי רוב נטל הפליטות מוטל על כתפיהן של מדינות מתפתחות, כאשר לפי נתוני UNHCR, רוב מוחלט, כ-86% מהפליטים בעולם מתארחים במדינות מתפתחות. הנתון הזה לא מפתיע כאשר לוקחים בחשבון את הקרבה הגיאוגרפית של מדינות מתפתחות לאזורים הנמצאים במשבר, כ-73% מהפליטים מתארחים במדינות שכנות אל המדינה שהם נאלצו לברוח ממנה, כלומר, מרבית הפליטים לא ממשיכים למקלט במדינות המערב. רוב המדינות המתפתחות מתקשות לגייס הון עבור הפיתוח ההכרחי של עצמן והן נזקקות לסיוע זר. מדינות מתפתחות הן שברירות הרבה יותר, לרוב, מדינה מפותחת לא תחוה זעזוע כלכלי מקליטה של פליטים. שוודיה, המדינה שקלטה הכי הרבה פליטים ביחס לאוכלוסייה שלה, משקיעה בערך אחוז בודד מהתמ"ג השנתי שלה בקליטת הפליטים שהגיעו אליה (Ruist, 2019). מדינות מתפתחות לעומת זאת, קולטות יותר פליטים ביחס לאוכלוסייה מאשר מדינות מפותחות, ונחשבות לפגיעות יותר כלכלית, שכן אין לרשותם אין המשאבים הדרושים כדי לקלוט בצורה מיטבית את הפליטים המגיעים לפתחן.

אפשר להסיק אם כן, שלרוב המדינות הללו, אין יכולת כלכלית לקלוט כמות מאסיבית של פליטים ללא סיוע בינלאומי. לכן, מחקר אודות ההשפעות הכלכליות של קליטת פליטים חייב לקחת בחשבון את הנטל שהמדינות המתפתחות נוטלות על עצמן ואת היכולת של מדינות כאלו לעמוד בנטל כזה.

השפעה כלכלית היא מושג רחב המכיל גורמים רבים, ולכן במאמר זה ההשפעה הכלכלית תימדד לפי השינויים במדדים המשפיעים על חיי היום-יום של האוכלוסייה המקומית; מחירי מוצרים ושירותים, משכורות, חלוקת הכנסות לנפש ותעסוקה. בשונה ממדידת התוצר, שמהווה אומדן כללי לגבי החוסן הכלכלי של המדינה הנמדדת, פרמטרים אלו מסייעים להבין את רמת החיים של התושבים, ויתרה מכך, להבחין בין קבוצות שונות באוכלוסייה המקומית, ולבדוק כיצד קליטת הפליטים השפיעה על כל קבוצה בנפרד.

במאמר זה אעסוק רק בהשפעות הכלכליות של אנשים שהוכרו כפליטים על התושבים המקומיים במדינות המארחות. בעוד שהשאלות המוסריות נוגעות לכל אדם שנאלץ לברוח מביתו, וראוי לקיים שיח על המשמעות של קליטת עקורים שלא מוכרים כפליטים, הנתונים במאמר הזה עוסקים רק בפליטים מוכרים, שכן קיימים הבדלים משמעותיים בהשפעה הכלכלית בין אדם שהוכר כפליט ומקבל סיוע מסוכנויות בינלאומיות, ובין אדם עקור שלא מקבל סיוע. פליטים מוכרים לרוב יקבלו סיוע בדמות כסף, מזון או שיכון במחנות פליטים. עקורים שנאלצו לברוח מביתם אך אינם מקבלים הכרה כפליטים לרוב לא יקבלו סיוע רשמי, ולכן איסוף המידע אודותם ילקה בחסר, וככל הנראה בהיעדר סיוע התרומה שלהם לכלכלה המקומית תהיה פחותה משל הפליטים.

(3) התיאוריה הכלכלית

התיאוריה הכלכלית מספקת תחזיות מגוונות אודות ההשפעה של פליטים על הכלכלה. מצד אחד, הגעה של כמות רבה של פליטים משפיעה באופן חיובי על התוצר במדינה מצד ההיצע מאחר שרבים מהפליטים נמצאים בגילאי העבודה, כך שגל פליטים פתאומי יגרום לעלייה חדה בהיצע העבודה המקומי. לפי ההבחנה המסורתית בין עובדים להון, היצע התוצר מורכב ממשתנה זרם בשם "עבודה" שמסומן ב-L ומשתנה מלאי בשם "הון" המסומן ב-K. היצע התוצר שמסומן ב-Y הוא פונקציה של שני גורמי הייצור $Y=F(K,L)$. אלא שהבחינה של התוצר עצמו לא מספקת הסבר

משמעותי לאיתנות הכלכלית של המדינה. מדד חשוב לצורך השוואה כזו הוא התוצר לעובד המשמש כמדד לפריון העבודה הממוצע ומחושב על ידי חלוקת התוצר במספר העובדים במשק $y = \frac{Y}{L}$. ככל שהעובד מייצר יותר התוספת שלו לתוצר לעובד גבוה יותר ולכן הפריון שלו עולה. הגדלה של עובדים לא יצרניים, תקטין את התוצר, בגלל שהגידול ב-L מהיר יותר מהגידול ב-Y. באותו אופן, כאשר הגידול בכוח הייצור של המשק מהיר יותר מהגידול בכמות העובדים הפריון לעבודה יגדל. לכן, השאלה החשובה היא לא רק כיצד הכלכלה גדלה, אלא גם כיצד היא מתחזקת, כאשר גידול הפריון מסמל את התחזקות הכלכלה. ההשפעה של הפליטות על צד ההיצע של התוצר תלויה בגודל האוכלוסייה המקומית בכמות הפליטים שמגיעים, ובמדיניות האינטגרציה שהממשלה המקומית מובילה.

פליטים מתמודדים עם קשיים הנוגעים לשפה המקומית ולהיכרות גיאוגרפית. מחקרים הראו שמהגרים ככלל מאבדים כ-50% מההון האנושי שלהם לאחר ההגירה ונדרשת להם תקופה ארוכה של כ-20 שנים בממוצע להחזיר את ההון האנושי שאיבדו (Friedberg, 2000). לפליטים המצב חמור אף יותר, הם מוגבלים יותר בהשתלבות, כאשר היכולת שלהם להשתלב ולרכוש מיומנות תלויה באופן הדוק במדיניות המקומית. ככל שהמדינה תדאג לשלב את העובדים בכלכלה המקומית ההון האנושי שלהם יעלה, כך שהם יוכלו לייצר יותר ולתרום יותר לכלכלה.

ההשפעה של הפליטים על שוק העבודה תלויה בסקטור הכלכלי שבו הם מתחרים. מיומנות נמוכה ואישורי העבודה שניתנים באופן מוגבל יצמצמו את התחרות באותו סקטור כאשר הפליטים יאלצו להתחרות מול קבוצה מקומית דומה. פליטים שלא מקבלים אישורי עבודה, יחפשו פרנסה בשוק הלא פורמלי. השוק הלא-פורמלי לעובדים לא-מיומנים לרוב מצומצם יותר מהשוק הפורמלי לעובדים כאלו, מצב זה מביא לריכוז של קבוצה גדולה של עובדים בפלח שוק מצומצם ממילא ומגביר את התחרות על משרות באותו השוק בצורה משמעותית. במקרה זה, ההשפעה על התושבים המקומיים הלא-מיומנים שעובדים בשוק הלא-פורמלי תהיה

משמעותית, ועלולה לגרום לירידה בשכר הריאלי ואף לאבטלה בקרב העובדים המקומיים. (Lücke & Schneiderheinze, 2020)

השפעה כלכלית נוספת נוגעת לצד הביקוש בכלכלה המקומית, שאותו מסמנים באמצעות משוואת המקורות והשימושים $Y = IM = C + G + I + EX$. מדינות מתפתחות הקולטות פליטים מקבלות, לרוב, מימון משמעותי מהקהילה הבינלאומית, כך שלמדינה נכנס הון זר שמאפשר לה להשקיע בכלכלה המקומית ולהגדיל את היצוא. את הסיוע ניתן להעביר בשני דרכים: (א) סיוע באמצעות מענקים כספיים או בדמות מוצרים ושירותים לקהילה המקומית שיעזרו לה לקלוט בצורה מיטבית את הפליטים, (ב) העברה ישירה של כסף מזומן המיועד לפליטים. העלייה הפתאומית בכמות האוכלוסייה, מביאה לגידול חד בביקוש למוצרים מקומיים C , שכן ברוב המקרים רוב ההוצאות מתוך ההכנסה הפנויה הן הוצאות על שירותים ומוצרים מקומיים ולא על מוצרים מיובאים (Verme & Schuettler, 2019). העלייה בביקוש למוצרים מקומיים משפיע על צד ההיצע של התוצר בטווח הקצר והמיידי דרך שוק העבודה כאשר העלייה בביקוש למוצרים גורמת לעלייה במחיר שלהם, והעלייה במחיר יוצרת תמריץ ליצרנים המקומיים להגדיל את הייצור, ולשכור עובדים נוספים. בטווח הקצר, עלייה בביקוש לעובדים נוטה לגרום לעלייה בשכר ולירידה באבטלה עבור תושבים מקומיים ופליטים כאחד.

בטווח הארוך, שוק העבודה מתאים את עצמו לעליית המחירים והשכר הריאלי הממוצע לא משתנה. התחזיות לגבי הטווח הארוך מאוששות על ידי ממצאים אמפיריים בכלכלת הגירה, מחקרים המעידים שההשפעה הכוללת של הגירה על המשכורות הממוצעות במשק נוטה להיות בלתי משמעותית בטווח הארוך (Verme & Schuettler, 2019). אלא שהמסקנה הזו לא מספקת, עליה בשכר הממוצע לא מספקת הסבר לגבי התפלגות השכר במשק, הפליטים והתושבים המקומיים אינם הומוגניים מבחינת כושר הייצור שלהם כאשר עובדים פחות מיומנים עלולים להיפגע יותר מאשר עובדים מיומנים. לפי תפיסה זו גל הפליטים עלול לפגוע דווקא בחלשים ביותר בחברה.

עם זאת, ממחקרים אמפיריים עולה כי פליטים משפיעים לטובה על העובדים הלא-מיומנים, בפרט בשוק הלא-פורמלי, ומביאים דווקא לעליה בשכר ולקידום העובדים המקומיים בשוק זה (Akgündüz, Berg, & Hassink, 2018). כאשר היצע העובדים הלא-מקומיים גדל, העובדים החדשים מחליפים את העובדים המקומיים בעבודות 'נחותות' יותר אלא שהאחרונים זוכים לקידום תעסוקתי. תושבים מקומיים, בעיקר בסקטור הלא-פורמלי מקודמים ונוטים לקבל משימות מורכבות יותר ועמדות ניהוליות. ניתן להבין זאת באמצעות ההבדלים בין היצע העבודה החדש לבין היצע המקומי, רוב הפליטים לא דוברים את השפה המקומית וקשה יותר להציב אותם בעמדות ניהול, לכן כאשר ישנו גידול בעובדים שאינם דוברים את השפה, העובדים המקומיים מקבלים יתרון יחסי גדול יותר בשוק ומוצבים בעמדות בכירות יותר.

החשיבות של ההיבטים התיאורטיים היא ביצירת מסגרת לבחינת ההשפעות הכלכליות של הפליטים. כפי שהוצג, גל פליטים עלול להקטין את הפריזון במשק ועלול להשפיע על התעסוקה והשכר. אלא שההשפעה יכולה להשתנות בקרב קבוצות שונות באוכלוסייה, כך שגם אם פליטים משפיעים על קבוצה מסוימת באופן חיובי הם עלולים להשפיע באופן שלילי על קבוצות אחרות. בפרט, צריך לתת את הדעת על צרכנים שלא מושפעים משוק העבודה ונפגעים מעליית מחירים כללית עקב הגידול בביקושים, עליה שמקטינה את השכר הריאלי שלהם ואת כוח הקניה שלהם. ההשפעות החיוביות והשליליות משתנות בין הטווחים, בטווח הקצר והמיידי גל פליטים עלול להביא באופן מיידי לעליית מחירים ולהקטנת השכר הריאלי. לצמצום בשכר יש השפעות שליליות על כוח הקניה של התושבים המקומיים, אבל הוא גם מצמצם אבטלה בשוק כולו. מנגד, יתכן שהאבטלה המקומית תגדל בעקבות הפליטות למרות עליית המחירים, בעיקר בקרב עובדים לא מיומנים. לחלופין ייתכן שהמעמד התעסוקתי של העובדים ישתפר בעקבות קבלת הפליטים.

(4) ממצאים

מאמר זה מתבסס על שני מחקרים עיקריים, האחד של קרן המזון העולמית שנערך ברואנדה, והשני מחקר מטא-אנליטי שגיבש נתונים מ-49 מחקרים שונים הנוגעים לפליטות. בחרתי להסתמך על מחקרים אלו כי השילוב ביניהם מציג ניתוח של השפעה מיקרו כלכלית התורמת להבנה כיצד ההשפעה של קליטת פליטים מתרחשת מחד, וניתוח מאקרו כלכלי העוזר להבין את התמונה המלאה של השפעת קליטת פליטים במדינות מתפתחות מאידך.

המחקר הראשון הוא שיתוף של חוקרים מאוניברסיטת קליפורניה עם קרן המזון העולמית (להלן: WFP), הנערך ברואנדה ב-2016, ובדק את ההשפעה הכלכלית של מחנות פליטים על האוכלוסייה המקומית ברדיוס של 10 ק"מ מהמחנות. המחקר מבוסס על סקרים שאספו מידע מאוכלוסיית הפליטים והאוכלוסייה המקומית, ובעזרת הנתונים מהסקרים החוקרים ביצעו סימולציות המדמות פעולות מסחר שאינן מתועדות בסקרים. המחקר התבסס על נתונים משלושה כפרים שקיבלו סיוע מקרן המזון העולמית. בשני הכפרים הראשונים, גיהמבה וניאביהיקה, הפליטים קיבלו כסף מזומן. בכפר השלישי, קיגמה, הפליטים קיבלו מוצרי מזון המבטיחים להם את כמות הקלוריות ההכרחי להם (Taylor, et al., 2016).

הנתונים הראו שבמחנות שבהם הפליטים קיבלו סיוע כלכלי במזומן במטבע זר בשווי של \$127 ו-\$135, חלה עלייה ריאלית של \$205 ו-\$253 בהתאמה בשכר הריאלי השנתי של התושבים הגרים ברדיוס של 10 ק"מ ממחנות הפליטים. העלייה בשכר שווה לעלייה של 63% ו-96% בהכנסה לנפש של התושבים. השערת החוקרים היא שהעלייה נבעה מהפעילות המסחרית שהתפתחה בין הפליטים לתושבים במדינה המארחת, כאשר עיקר ההתפתחות הכלכלית נובעת מהגידול בכסף המזומן. ראייה להשערה זו ניתן לראות בתוצאות סקר שנערך בקרב בעלי עסקים ברדיוס של 10 ק"מ ממחנות הפליטים, ובו עלה כי הלקוחות העיקריים של העסקים הם הפליטים. כאשר ניתן להם כסף מזומן, הפליטים קנו את המוצרים באופן חופשי מהתושבים המקומיים, ללא הגבלות על

סוג הצריכה והעסקאות שהם יכולים לבצע, הגידול במסחר המקומי הביא לפיתוח הכלכלה המקומית.

במחנה הפליטים קיגמה פליטים קיבלו סל מוצרי מזון שנועדו להבטיח סף מינימום קלורי. כמעט כל משקי הבית (89%) מכרו את הפריטים בשווקים מקומיים מחוץ למחנה. בממוצע, הפליטים קיבלו מחיר נמוך בהרבה ממחיר השוק על המזון שמכרו. מעבר לכך, מכירת מוצרי המזון בשווקים המקומיים גרמה להצפת השוק המקומי באותו מוצר ולהגדלת ההיצע שלו באופן משמעותי כאשר הביקוש למוצרים אלו כמעט לא השתנה. העלייה בהיצע גרמה לירידה במחיר המקומי של אותו מוצר, ירידה שהיטיבה עם התושבים המקומיים אך הביאה לפגיעה בחקלאים וביצרנים המקומיים, שנאלצו למכור את סחורתם במחיר נמוך. עם זאת, ההשפעה של הפליטים על ההכנסות בכל זאת הייתה חיובית, המסחר המריץ את השווקים המקומיים והביא לפיתוח מקומי, הפיתוח הביא לעלייה של \$145 בשכר הריאלי השנתי של התושבים המקומיים מאזור המחנה, ששווה לעלייה של 66% בהכנסה לנפש של התושבים המקומיים.

במחקר לא נעשתה הפרדה בין ההשפעה הישירה של הפליטים על הכלכלה ובין ההשפעה של גורמים זרים שהגיעו לעזור לפליטים. משבר פליטים מביא במקרים רבים לעליה במתנדבים זרים שמגיעים לסייע למחנות הפליטים. העובדים הזרים והמתנדבים מוציאים את כספם ואת המשכורת שלהם בשווקים המקומיים וכך הם תורמים להגדלת הביקושים בשוק המקומי ולכניסה של מטבע זר. לכן, יש חשיבות לא מבוטלת לאינטראקציה בין גורמי הסיוע לבין השוק המקומי ויש לקחת בחשבון לא רק את ההשפעות של הפעילות המסחרית של פליטים אלא גם את ההשפעות של הגורמים הזרים ועובדי הסיוע המתגוררים בסמוך למחנות.

המחקר השני שמאמר זה מתבסס עליו הוא מחקר מטא אנליזה מ-2019 הסוקר 49 מחקרים, שנערכו לאורך 29 שנים, ונוגעים ל-17 מצבי פליטות שונים. מתוך 49 המחקרים, המאמר מנתח 749 תוצאות אינדיבידואליות הנוגעות להשפעות של פליטים על תושבי

המדינה המארכת בהקשרי משכורות, מחירי מוצרים, חלוקת הכנסות ותעסוקה (Verme & Schuettler, 2019).

המחקרים שהם ניתחו הנוגעים למחירים סיפקו 120 תוצאות. התוצאות לא כוללות רק מחירי מוצרי יסוד, אלא גם מחירי שירותים ושכירויות. בממוצע, ניתן לומר שגידול בכמות הפליטים מביא לירידה במחיר הריאלי של מוצרים הדורשים הכוח עבודה רב. כמו כן הפליטים מביאים לירידה גם במחיר מוצרי יוקרה ובמחירים של שירותים. מנגד, המחיר הריאלי של אוכל ושכירויות עולה. הנתונים מראים כי קהילה המארכת פליטים צפויה לחוש שינוי משמעותי במחירים, אך השינוי משתנה באופן יחסי בין מוצרים ושונים שונים. אין נתונים המעידים כיצד השינוי במחירים ישפיע על הרווחה של התושבים, אך ניתן לחלק את הקבוצות המושפעות למרוויחים ומפסידים. חקלאים ובעלי קרקעות ירוויחו מעליית מוצרי המזון, בעוד שתושבים אחרים יפסידו מכך. מחירים נמוכים יותר של שירותים יטיבו עם הצרכנים, אך כנראה מעידים על משכורות נמוכות יותר בסקטורים מסוימים.

הנתונים מעידים שהקהילה המארכת צפויה לחוש שינוי משמעותי בחלוקת ההכנסות, הקשור לשינויים בשוק העבודה שנגרמו מעלייה בהיצע. המחקרים הנוכחיים לא מספקים מידע לגבי אילו קבוצות באוכלוסייה צפויות להפסיד מחלוקת ההכנסות החדשה, ומה צעדי המדיניות המומלצים כדי להימנע מאובדן הכנסות של קהילות פגיעות. מבחינת תעסוקה, רוב המחקרים לא מזהים שינוי משמעותי בתעסוקה בקהילה המארכת. מתוך המחקרים שכן מצאו שינוי משמעותי, יותר מחצי העידו על השפעה שלילית. התוצאות של המחקרים המעידים על השפעה שלילית שונות זו מזו, במיוחד כי המאפיינים התעסוקתיים של הפליטים ורמת המיומנויות שלהם משתנה, והיא זו שמשפיעה מול אילו קבוצות באוכלוסייה המקומית הפליטים יתחרו על משרות.

בנוסף לתעסוקה, שכר ממוצע הוא נתון העוזר לנתח את השינויים בשוק העבודה. המחקרים שנבדקו מציגים תמונה יחסית מאוזנת; רוב הנתונים מעידים על שינוי לא משמעותי במשכורת הממוצעת. מבין המחקרים שמעידים על שינוי משמעותי, ישנו רוב קטן לשינוי

משמעותי שלילי על פני שינוי משמעותי חיובי. חשוב לציין כי ההשפעות המשמעותיות השליליות נוטות להיות מוגבלות לטווח הקצר, ככל שעבר יותר זמן מהגעת הפליטים למדינה, כך ההשפעה על המשכורת של העובד הממוצע פחות שלילית.

לסיכום הממצאים, נראה כי כאשר קיים סיוע כלכלי ופיזי למדינות מארחות ההשפעה של הפליטים על התושבים המקומיים נוטה להיות ניטרלית ולעיתים אף חיובית. עם זאת, סביר שיתרחשו שינויים בחלוקת ההכנסות, מה שיכול לפגוע בקבוצות פגיעות באוכלוסייה המקומית.

(5) מסקנות וסיכום

מהמחקרים שהוצגו ניתן להסיק מספר מסקנות, ראשית, ניתן לראות שמידת ההשפעה של הפליטים על הפעילות הכלכלית במדינה תלויה ברמת ההשתלבות של הפליטים במדינה המארחת. כדי לתרום למסחר המקומי הפליטים צריכים להיות בקרבת שווקים מקומיים, וצריכה להיות להם היכולת לסחור במוצרים, יכולת שלא קיימת בכל המדינות המארחות פליטים. בנוסף, כדי להשתלב בשוק העבודה המדינה צריכה לתת להם אישורי עבודה, ולא, הם יתחרו על מספר מצומצם יותר של משרות בשוק הלא-פורמלי. מדיניות המגבילה אישורי עבודה לפליטים יכולה לגרום לפגיעה באוכלוסיות המוחלשות שעבדו בשוק הלא-פורמלי לפני הגעת הפליטים וכעת אינם מצליחים למצוא עבודה אחרת.

ניתן לסכם את ההשפעות השונות על ידי המסקנה שפליטים משפיעים באופן שונה על מעמדות כלכליים שונים בתוך החברה. השאלה על ההשפעות הכלכליות של פליטים איננה אם כן רק השאלה האם פליטים משפיעים באופן חיובי או שלילי על הכלכלה אלא גם כיצד הם עושים זאת. מהנתונים עולה כי הקהילה המארחת צפויה לראות שינויים משמעותיים באופן חלוקת ההכנסות בתוך החברה. חלוקת הכנסות משתנה עקב שינויים בשוק העבודה, בשכר, במחירים וביכולת הייצור של המשק כתוצאה מהון זר. עם זאת, המחקרים הקיימים לא מספקים מידע

אודות השאלה אלו קבוצות צפויות להרוויח ואלו קבוצות צפויות להפסיד בעקבות קליטת הפליטים.

שאלת הפליטים צריכה להיות לא רק שאלה כללית על חובת החברה להשתתף במאמץ העולמי ולעזור לפליטים, אלא גם שאלה מצומצמת יותר על האופן שבו המגזרים השונים בתוך החברה צריכים להשתתף בנטל. זו שאלה פרטית, אודות חברה מסוימת, אבל זו גם שאלה על חלוקת הנטל בעולם כולו ככפר גלובלי אחד. במדינות המערב ישנו דיון ער על המחויבות של המדינות לקלוט פליטים וכיצד לעשות זאת. השאלות כוללות שאלות נורמטיביות ושאלות על רב תרבותיות ודמוקרטיה. אולם, כפי שעלה במאמר, העולם המערבי מחזיק רק במיעוט מזערי של פליטים, מיעוט שספק אם יש לו השפעה משמעותית על הכלכלה המקומית, בוודאי בהשוואה להשפעה של פליטים על מדינות מתפתחות. עיקר הנטל נופל על המדינות המתפתחות, שגם כך נמצאות בקשיים כלכליים ובמחסור ומתקשות למשוך הון זר ומשקיעים. הדיון הנורמטיבי על בעיית הפליטים מתמקד בבעיית הקליטה של המערב, במקום לשאול כיצד נכון לעזור לפליטים להיקלט במדינות אליהן נקלטו וכיצד אפשר למנוע השפעות חלוקתיות בתוך המדינה הקולטת.

לכן, לפי דעתי הדיון על צעדי המדיניות של מדינות המערב לא צריך לעסוק בכמה פליטים מדינה מערבית צריכה לקלוט, אלא כיצד מדינות מערביות יכולות לטייב את הסיוע שלהם למדינות מתפתחות שקולטות את רוב הפליטים, כך שאי השוויון בהשפעה של קליטת פליטים על האוכלוסייה המקומית יצטמצם.

לסיכום, במאמר זה סקרתי את ההשפעה הכלכלית של פליטים על האוכלוסייה המקומית במדינות מתפתחות. ניתן לראות כי לרוב לא קיימת השפעה שלילית לטווח הארוך על האוכלוסייה המקומית. יתרה מכך, לעיתים קיימת השפעה חיובית שמטיבה עם הפליטים ועם חלק מהתושבים המקומיים. לפי דעתי, משמעות הנתונים היא שהפליטים לא חייבים להוות נטל על הכלכלה המקומית, ועם גיבוש מדיניות הקליטה הנכונה, יש לראות את הקליטה שלהם כהזדמנות לצמיחה כלכלית. לכן, נתונים אלו מסייעים לשיח הכללי בנושא קליטת פליטים. כעת, ניתן להתפנות

לשאלות המוסריות הנוגעות בקליטת פליטים כאשר יש לנו נתונים שמראים כי קליטתם אינו מעשה אלטרואיסטי בלבד, אלא גם מעשה שיכול להטיב עם המדינה הקולטת.

Akgündüz, Y. E., Berg, M. v., & Hassink, W. (2018). The Impact of the Syrian Refugee Crisis on Firm Entry and Performance in Turke. *The World Bank Economic Review*, 19-40.

Friedberg, R. M. (2000). You Can't Take It with You? Immigrant Assimilation and the Portability of Human Capital. *Journal of Labor Economics*, 18(2), 51-221.

Lücke, M., & Schneiderheinze, C. (2020). Socio-economic impacts of refugees on host communities in developing countries. PEGNet Policy Studies.

Refugees data finder. (n.d.). Retrieved 05 14, 2022, from The UNHCR website: <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=3HMh05>

Ruist, J. (2019). *The fiscal lifetime cost of receiving refugees*. London: University College.

Taylor, J. E., Filipiskib, M. J., Allousha, M., Guptaa, A., Irvin, R., Valdesa, R., & Gonzalez-Estradac, E. (2016). Economic impact of refugees. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(27), 7449-7453.

Verme, P., & Schuettler, K. (2021). The impact of forced displacement on host communities: A review of the empirical literature in economics. *Journal of Development Economics*, 150(C).

הדמוקרטיה המערבית בעידן האנתרופוקן: לקראת תאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית

מאור כהן

סטודנט שנה ג' באוניברסיטה העברית

בין אם נרצה בזאת ובין אם לאו, כבר ניתן להכריז- אנו חיים בעידן האנתרופוקן. בדומה ל"עידן הקרח" גם המונח "אנתרופוקן" (Anthropocene) מתייחס לעידן גאולוגי; כאשר בשונה מעידן הקרח האנתרופוקן מאופיין בהשפעה נרחבת של האדם על כדור הארץ. עידן האנתרופוקן, מספק הזדמנות לבחון בעין ביקורתית את ההנחות הפוליטיות העומדות ביסוד הדמוקרטיה המערבית. במאמר זה אבקש לבחון את ההנחות האנתרופצנטריות עליהן מבוססים מוסדות פוליטיים רבים. לאור בחינה זו אדגיש את ההשלכות הבעייתיות של הנחות אלו עבור יחסי האדם והטבע ואבקש להציע יסודות למחשבה פוליטית פוסט-הומניסטית. לבסוף אדגים כיצד ניתן להשתמש ביסודות אלו כמצע לחשיבה מחודשת על אודות תפיסת החוזה החברתי הרווחת בהיסטוריה של המחשבה המדינית.

(1) מבוא

בין אם נרצה בזאת ובין אם לאו, כבר ניתן להכריז על כך שאנו חיים בעידן האנתרופוקן (Anthropocene). בדומה ל"עידן הקרח" גם המונח "אנתרופוקן" מתייחס לעידן גאולוגי; כאשר בשונה מעידן הקרח האנתרופוקן מאופיין בהשפעה נרחבת של האדם על כדור הארץ. למרות שהמונח נמצא בימים אלו בלב ליבה של מחלוקת

מדעית נרחבת, אין ספק שהמסת הקרחונים, מדבור, הכחדת בעלי חיים ומציאת חומרים מעשה אדם כחלק מחשיפת שכבות גאולוגיות; כל אלו ועוד משרים לנו את מה שמדעני מהססים לקבוע באמצעות הגדרות קשיחות ומספרים מוחלטים - לפחות ברמה המהותית עידן האנתרופוקן כבר כאן (Latour, 2017).

עידן האנתרופוקן מערער על הנחת יסוד מהותית בתרבות המערבית והיא שניתן להפריד בין האדם לטבע. הנחה זו, המוצאת ביסוס בטקסטים קאנוניים כדוגמת סיפורי הבריאה בספר בראשית, עלולה להיראות לאדם המודרני כמובנת מאליה. בימינו, האמונה כי הטבע והאדם נפרדים נובעת בעיקרה מהמחשבה שקיים הבדל משמעותי בין טבע לתרבות, כאשר תרבות היא מערכת מעשה ידי אדם שמתקיימת במקביל לטבע הפראי, הקודם לכל מעשה אנושי. כאשר השפעת האדם מתעצמת ומשתווה לממדי תופעות הטבע וכאשר יותר ויותר מתופעות הטבע מכילות בתוכן היבטים אנושיים לא נותר מקום רב להפרדה מסוג זה. כך לדוגמה ההבנה שתהליכים היסטוריים כדוגמת המהפכה התעשייתית מהווים גורם סיבתי לשינויי אקלים הופכת את השיח על ההיסטוריה האנושית לחלק בלתי נפרד מלימודי מדעי כדור הארץ. בדומה לכך, ההבנה שצמיחה כלכלית משפיעה על המגוון הביולוגי מטשטשת את ההבדל בין כלכלה לאקולוגיה.

לאור זאת, אבקש בחיבורי לערער על ההבחנה בין תיאוריה פוליטית וביולוגיה. כדי לעשות זאת אטען שנפילת המחיצות בין התרבות לטבע צריכה להוביל לשינוי בתפיסה של מושג קלאסי במחשבה הפוליטית - מושג החוזה החברתי. כדי להראות את הצורך בשינוי, אדגיש את מרכזיות האדם בדמוקרטיה המערבית ואראה כיצד המבנה של זו לא נותן סוכנות פוליטית לישים לא אנושיים ולכן מנציח את ההיררכיה שבין תרבות לטבע. לבסוף אטען שכדי לאפשר סוכנות פוליטית לישים לא אנושיים יש להחליף את מושג החוזה החברתי במושג הביולוגי של סימביוזה-הדדית.

(2) הבעיה האנתרופוצנטרית של הדמוקרטיה המערבית

אנו מצפים ממדינות לקחת אחריות על השפעות האדם על הטבע. חלק מציפייה זו באה לידי ביטוי בשימוש במודלים כלכליים שונים המתארים כיצד האדם השפיע על הטבע עד כה ומנסים לנבא את ההשלכות העתידיות של סוגים שונים של מדיניות על האקלים. דוגמאות לכך ניתן למצוא בעקומות אנגל אקולוגיות (Levinson & O'Brien, 2019) ובמודל סולו ירוק (Mohan et al., Unpublished) אשר לוקחים בחשבון גורמים אקולוגיים כחלק מכלכלת צמיחה. בכך, מודלים כלכליים יכולים לשמש כלי נורמטיבי שיסייע לבחור במדיניות ראויה על-מנת לצמצם את הנזק הנעשה לטבע בידי האדם.¹

לצד זאת, רבות נכתב על הבעיות המבניות של הדמוקרטיה המערבית בטיפול במשבר האקלים. לדוגמה, החלפה תכופה של ממשלה עשויה לפגוע ביישום של תוכניות אקלים ארוכות טווח (Eckersley, 2019). בנוסף, ניתוק אזורי ההצבעה מאזורים גיאוגרפיים עלול להוביל לכך שההחלטות הפוליטיות לא יתחשבו בהקשרים סביבתיים מקומיים (Eckersley, 2019). אולם ברצוני להדגיש בעיה שורשית יותר והיא הבסיס האנתרופוצנטרי של צורות השלטון המערביות. משמע, מדינות המערב שוללות את סוכנותם הפוליטית של ישים לא אנושיים ובכך הן מדירות אותם מהמרחב הפוליטי. אבקש להדגיש בעיה זו הן כבעיה מוסרית מהותית לצורת השלטון הדמוקרטי והן כבעיה המונעת ממדינות לפתור את משבר האקלים באופן חסר פניות.

ראשית אבקש להסביר מדוע האנתרופוצנטריות של צורות השלטון המערביות היא בעיה מוסרית. ניתן לחשוב שיש הגיון רב בתפיסה של אנשים כסוכנים הפוליטיים הבלעדיים. הבסיס של מחשבה זו היא שיש קריטריון אתני שמייחד את האדם כישות נבדלת שבשל מעמדה המובחן ראויה להיחשב כסוכן פוליטי. ההיסטוריה של

---

¹ ראו לדוגמה: Arik Levinson, James O'Brien, "Environmental Engel Curves: Indirect Emissions of Common Air Pollutants", in *The Review of Economics and Statistics* (2019).

המחשבה הפוליטית מלמדת על הצדקות רבות לקריטריון אתי שכזה. למרות שעידן האנתרופקן מערער על מסורת זו, מפאת קוצר היריעה לא אבקר אותה כעת. במקום זאת אבקש להדגיש את ההשלכות הבעייתיות הנובעות ממנה שהעיקרית שבהן היא שתפיסה זו מונעת גישה חסרת פניות לנושא משבר האקלים. לטענתי, כאשר מדירים ישים לא אנושיים מהמרחב הפוליטי, כל ניסיון של הממשל לדאוג להם הוא במקרה הטוב ניסיון פטרנליסטי ובמקרה הרע ניצול ציני של ישים אלו על מנת לקדם מטרות אנושיות. הדמוקרטיה הליברלית מתיימרת לניטרליות בין תפיסות טוב, אולם ניטרליות זו מעוגנת בתפיסת טוב אנתרופוצנטרית על פיה יש חשיבות לאדם כחלק נפרד המטבע. דוגמה לכך היא שפעמים רבות גם כאשר כבר מוצגת מדיניות כלכלית המייחסת חשיבות לטבע היא עדיין מוצגת כדי לשרת את האדם (Barry, 2015).

הבסיס האנתרופוצנטרי של הדמוקרטיה מקבל ביטוי מבני בדרך בה המוסדות הפוליטיים מעוצבים. מבניות זו נחשפת בשימוש הנרחב של הדמוקרטיה במערכות סמיוטיות. כלומר, מערכות המשתמשות במסמן המייצג אובייקטים בעולם, כדוגמת שפה, סמלים לאומיים, מפות, גבולות וגאוגרפיים. סמלים אלה מייצגים פעמים רבות את המסומנים בדרכים לא מוחשיות שקיימת אי ודאות לגבי בהירותן לסוכנים לא אנושיים. לכן סוכנים לא אנושיים שאינם מסוגלים להשתמש במערכות אלו בצורה זהה לאדם מודרים באופן מבני מהמרחב הפוליטי. דוגמה להדרה של סוכנים לא אנושיים מהספירה הפוליטית היא השימוש במנגנונים של נציגות. מנגנוני נציגות בנויים על ההנחה שלסוכנים פוליטיים יש יכולת לבחור נציגות, יכולת המבוססת על שימוש בשפה ועל יכולת קוגניטיביות מסוימות. מנגנונים אלו, למרות שמשרתים טוב בני אדם, לא מאפשרים לחיות, לצמחים או למכונות להשפיע על המנגנון הפוליטי.

האנתרופוצנטריות של הדמוקרטיה הליברלית היא גם זו הגורמת לציפייה שהאדם יקבל החלטות עבור הטבע. ציפייה זו מנציחה את ההפרדה בין אדם לטבע, כאשר רק האדם מתפקד כסוכן אקטיבי במערכת היחסים בינו לבין הלא אנושי. נטישת נקודת המוצא

האנתרופוצנטרית תוביל למסקנה, שכמו שלא ניתן לצפות מה"טבע" כמכלול של ישים לא אנושיים לקחת אחריות על כלל הישים האנושיים, גם לא ניתן לצפות מ"מדינות" כמכלול של ישים אנושיים לקחת אחריות על כלל הישים הלא אנושיים. בהמשך המאמר אבקש להציע שהפתרון למשבר האקלים בתפיסה הפוסט-הומניסטית טמון במושג הסימביוזה ההדדית. טרם אעשה זאת, אסלול את הנתוב לשם על ידי הצגת התיאוריה הפוליטית פוסט-הומניסטית ככזו המסתמכת על מטריאליזם רדיקלי.

(3) תיאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית ומטריאליזם רדיקלי

לאחר הביקורת על הדרת ישים לא אנושיים מהספירה הפוליטית נראה שחייבים לשאול כיצד תיראה תאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית? בפרט נראה שיש להסביר כיצד נראית פעולת גומלין פוליטית בין סוכנים לא אנושיים. כדי לתאר מרחב פוליטי שכזה אבקש לדבוק במטריאליזם רדיקלי.² הכוונה בכך היא לא להכחיש את קיומו של עולם המחשבה אלא לטעון שראוי להפוך את הספירה הפוליטית לכזו המכילה חומר בלבד. בניגוד לעולם המחשבה, עולם החומר מקשר בצורה ישירה בין כלל הישים הקיימים בעולם. לכן הדבקות בחומר בלבד הופכת את התודעה ללא רלוונטית מבחינה פוליטית ומאפשרת לישים לא אנושיים להתפס כסוכנים פוליטיים.

מטריאליזם רדיקלי מוביל לשימוש במדעי הטבע ככאלה המסבירים פעולות גומלין פוליטיות. זאת משום שכדי להסביר כיצד שני גופים משפיעים זה על זה מבלי להיעזר בעולם המנטלי אנו צריכים לנטוש את מדעי החברה ולפנות לפיזיקה, כימיה וביולוגיה. נניח, במקום לנסות לתאר כיצד פונקציית התועלת של

---

² לקריאה נוספת על הרעיון המטריאליסטי כחלק מחשיבה פוליטית אקולוגית, מומלץ לעיין במאמרו של אקסלי: (2019) Ecological Eckersley, R. (2019) democracy and the rise and decline of liberal democracy: looking back, looking forward. Environmental Politics.

סוכן גרמה לו לבצע בחירה מסוימת, עלינו לנסות להסביר כיצד צפיפות החומר השפיעה על המפגש של סוכן אחד עם אחר. בדומה לכך במקום להסביר תהליכי מנטליות של המון במונחים פרוידיאנים עלינו לבדוק כיצד דיפוזיה משפיעה על חומרים הנמצאים בסמוך זה לזה.

במבט ראשון נראה ששימוש במדעי הטבע כדי להסביר יחסי גומלין פוליטיים גובל באבסורד. על אף זאת, נעשה לא פעם שימוש בתיאוריות רדוקטיביות של הנפש כדי להסביר יחסי גומלין בין סוכנים פוליטיים אנושיים באמצעות מדעי הטבע. מדוגמא שכזו ניתן להסיק שאם אמנם מאמינים שניתן להסביר את מצבי הנפש באופן מלא על ידי תופעות פיזיקליות, אז גם ייתכנו ניתוחים פיזיקליים לניסוחים של תיאוריות מתחומים במדעי החברה דוגמת כלכלה ופסיכולוגיה. הסבר זה לא נועד לטעון לזכותה של רדוקטיביות פיזיקלית של הנפש אלא להראות ששימוש במדעי הטבע להסברת יחסי גומלים פוליטיים אינו בהכרח אבסורדי. כלומר, שתחת הנחות מסוימות, המחשבה הפוליטית הקיימת משתמשת במבנים מושגיים שמתארים מטריאליזם רדיקלי במונחים של מצבים נפשיים או חברתיים.

בתיאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית, שבה מדעי הטבע משמשים הסבר ליחסי גומלין פוליטיים, אנו מבינים עוצמה פוליטית כיכולת פיזיקלית, כימית או ביולוגית שגוף מסוים מפעיל על גוף אחר. אולם נותרת השאלה מה נותן לגיטימציה לגוף מסוים להפעיל עוצמה פוליטית על גוף אחר. כאשר מדובר בסוכנים פוליטיים אנושיים בלבד אנו רגילים להסתכל על לגיטימציה ככזו המתקבלת דרך הצדקה מנטלית. כדי להסביר לגיטימציה בתאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית יש לפנות לאפיק אחר, אפיק שיהיה מוגבל לחומר בלבד.

(4) החלפת החוזה החברתי בסימביוזה-הדדית

רעיון מהעת המודרנית המוקדמת המעניק לגיטימציה לשימוש בכוח פוליטי הוא רעיון החוזה החברתי. רעיון זה מרכזי במחשבה המדינית וניתן למצוא שימוש נרחב בגרסאות שונות שלו בכתביהם של הוגים דוגמת הובס, לוק רוטו, רולס ועוד רבים אחרים. המשותף לכל הגרסאות הוא קיומו, ההיפותטי או הממשי, של מצב קדום (לו נקרא בשם "מצב הטבע"), כאשר התפיסה היא שבני האדם נתנו את הסכמתם הרעיונית או הממשית לסמכות פוליטית להפעיל כוח מסוים כדי לשפר את מצבם תחת תנאים והגבלות מסוימות. כפי שניתן לראות החוזה החברתי מצליח להעניק לגיטימציה רעיונית להפעלת כוח פוליטי. אולם בתיאוריה פוליטית פוסט-הומניסטית המבוססת על מטריאליזם רדיקלי לגיטימציה חייבת להסתמך על מקור חומרי בלבד. מסיבה זו ברצוני לטעון שיש להחליף את רעיון החוזה החברתי ברעיון הביולוגי של סימביוזה הדדית.

סימביוזה-הדדית היא מונח ביולוגי המתאר מערכת יחסים בין שני עצמים שמשפרת את מצבם של שני העצמים המעורבים בה. דוגמה ליחסים של סימביוזה הדדית ניתן למצוא בין דג נקאי לדגים אחרים בשונית. דג הנקאי עוזר לדגי השונית להתנקות על ידי אכילה של אצות הנמצאות על גופם. בצורה זאת דג הנקאי זוכה לתזונה והדגים האחרים מתנקים ושוחים ביתר קלות. הסימביוזה-ההדדית דומה לחוזה החברתי בכך שבשניהם מערכת היחסים בין שני הסוכנים משפרת את מצבם. אולם היא שונה ממנה מהותית מכיוון שאיננה מניחה רעיון של הסכמה. הרווח של הסוכנים הוא רווח חומרי בלבד ושיתוף הפעולה ביניהם נקבע מבלי צורך ברעיונות או בתודעה.

מבקרי השימוש בסימביוזה-הדדית כמקור לגיטימציה עלולים להגיגד שהיא אינו עולה בקנה אחד עם התפיסה של מטריאליזם רדיקלי. סימביוזה-הדדית דורשת שהסוכנים יוכלו לשפר את מצבם ושיפור שכזה דורש תפיסת טוב שלא ניתן להסביר באופן חומרי. לא זו אף זו: לא ברור שהטבע לא פועל על פי סימביוזה, סימביוזה היא אינה קטגוריה טבעית אלא מונח אנושי. ימשיכו

המתנגדים וטענו שגם אם נפעל על פי סימביוזה לא ברור שפעולה זו תשפר את מצבם של הישים הלא אנושיים. יש אמת בטענות אלו. לא בטוח שסימביוזה-הדדית יכולה לשמש תחליף ראוי באמת לכלל התפקידים של חוזה חברתי. אולם מחשבה שכזו עוזרת לנו להציץ מעבר לפוליטיקה האנתרופוצנטרית ויכולה לכל הפחות לשמש כמטאפורה פורייה במעבר למחשבה פוליטית פוסט-הומניסטית.

(5) סיכום: לקראת מחשבה פוליטית פוסט-הומניסטית

אנו עדים להתרחבות של מושג האזרחות לאורך השנים. כאשר ממצב בו סטאטוס האזרחות היה מוענק רק לראשי משפחות ובעלי רכוש הוא החל לכלול בתוכו סוכנים נוספים באופן שחוצה מגדר וגזע. יתכן שבשורת האנתרופקן היא שעל מושג האזרחות לחצות את גבולות המין הביולוגי.

במישור המדיני, החוזה החברתי העניק לנו את הלגיטימציה לצורות שלטון רבות. בגרסתו ההובסיאנית הוא היווה הצדקה ללווייתן כוחני, בגרסתו של רולס החוזה החברתי הצדיק מדינת רווחה ליברלית. אולם כל המסגרות הללו הן מסגרות אנתרופוצנטריות. אני מאמין שראוי לסיים חיבור זה בשאלה איזה מסגרות פוליטיות יכול להעניק לנו הרעיון של סימביוזה-הדדית. תשובה אחת היא חוות הבודדים, במסגרתה האדם חי לבדו עם הטבע וצריך לייצר מערכות יחסים סימביוטיות כדי להתקיים. תשובה נוספת היא ניסיון לשימור צורות השלטון הקיימות תוך שימוש בסימביוזה-הדדית ככלי שנוכחותו נותנת לגיטימציה לפעולות פוליטיות של מדינות ושהעדרו שולל לגיטימציה לשימוש בכוח. כלי שכזה משנה את ההצדקות להן נדרשות מדינות כדי לפעול כיום ולכן יש לו השלכות מעשיות גם במציאות הפוליטית הנוכחית. שתי אפשרויות אלו הן רק דוגמאות לדרך בה ניתן להשתמש בתאוריה פוסט-הומניסטית למחשבה פוליטית. בעיני יש להמשיך ולדון בנושא זה, זאת משום שהוא צפוי להוות נדבך מרכזי בעבודתם של קובעי מדיניות בעידן האנתרופוקן.

Barry, J. (2015) Green political economy: Beyond orthodox undifferentiated economic growth as a permanent feature of the economy. Oxford Handbook of Environmental Political Theory, Oxford University Press.

Ecological democracy and the rise and decline of liberal democracy: looking back, looking forward. Eckersley, R. (2019) Environmental Politics.

Mohan, A. Et al. The Growth of Nations Revisited: Global Environmental Accounting from 1998 to 2018. NBER Working Paper No. w27398

Latour, B. (2017) Anthropology at the time of the Anthropocene: a personal view of what is to be studied. The anthropology of sustainability.

Levinson, A. O'Brien, J. (2019) Environmental Engel Curves: Indirect Emissions of Common Air Pollutants. The Review of Economics and Statistics.

ביטול הממשל הצבאי על ערביי ישראל: סקירה של גורמים וגישות

עינת אבירם

סטודנטית שנה ב' באוניברסיטת תל אביב

המאמר בוחן את הגורמים שהביאו לביטול הממשל הצבאי, לאחר שני עשורים שהם הוחל על המיעוט הערבי בישראל. הביקורת הציבורית והפוליטית, ההולכת וגוברת, על המשך קיום הממשל, תנותח בראי הגישה המבנית-פונקציונלית של אלמונד והגישה האליטיסטית של מוסקה, כמנוע ההחלטה המרכזי. בראי הגישה המבנית, ההחלטה על ביטול הממשל הצבאי תשורטט כתפוקה מאזנת של המערכת הפוליטית לתשומות שעלו במרחבה, לצד מסגור הממשל כרכיב דיספונקציונלי, שעתידו להיפלט מהמערכת. דרך הגישה האליטיסטית, הפסקת הממשל תוסבר כתגובת האליטה השולטת לאיום פוליטי גובר, וכניסיונו של ראש הממשלה החדש להציב נוסחה מדינית חלופית במקום זו שהתערעה לנוכח קיום הממשל הצבאי.

(1) מבוא

הממשל הצבאי, שהוחל על המיעוט הערבי החל מקום המדינה ועד לשנת 1966, היה בעל משמעות רבה בעיצוב השסע הלאומי בחברה הישראלית, והותיר חותמו על מעמד המיעוט הערבי בישראל (דו"ח ועדת אור 2003). לאור החרפת השסע בשנים האחרונות, שבאה לידי ביטוי בחקיקה ניצית ומפלה (דוגמת 'חוק יסוד: מדינת הלאום') ובהקצנת השיח הציבורי, מעניין לבחון את התהליכים ההיסטוריים, שהביאו להעמקת הסכסוך היהודי-ערבי. סבורני כי חלק ניכר משורשיו טמונים במשך הממשל הצבאי, ובדרך בה הסתיים. בראייתי, הבנת תהליכים אלו תאפשר לקדם דיון,

ולהצביע על הגורמים שביכולתם להביא לשינוי מדיניות ממשלתית. לפיכך, מטרת עבודה זו היא לנסות לעמוד על הגורמים שהביאו לביטולו של הממשל הצבאי.

אשיב על השאלה תוך התעמקות בגישה המבנית-פונקציונלית ובגישה האליטיסטית. אפתח ברקע אודות הממשל הצבאי, ולאחריו סקירה תיאורטית של עקרונות הגישה המבנית-פונקציונלית הרלוונטיים לניתוח. במסגרת הניתוח בראי הגישה הפונקציונלית, אראה כי ע"מ לשמר שרידותה, נדרשה המערכת הפוליטית להיענות לתביעות הציבוריות והפוליטיות הנשנות, ולהביא לביטול הממשל הצבאי. קרי, ההחלטה על ביטולו היוותה תפוקה מאזנת של המערכת הפוליטית, שהתקבלה כתוצאה מהתשומות שהועלו במרחבה. בנוסף, אציג את ההחלטה על ביטול הממשל הצבאי כנובעת מדיספונקציה מערכתית, שהודגשה בביקורת הרחבה שהושמעה אודות קיומו. בהמשך, אסקור את עקרונות הגישה האליטיסטית, שיהוו בסיס תיאורטי לניתוח התהליך. אטען כי הביקורת הציבורית הענפה, וההתנגדות הפוליטית להמשך קיום הממשל, אילצה את האליטה השולטת להביא לידי סיומו, ע"מ לשמר כוחה ואת הלגיטימציה הציבורית שלה. כמו כן, אשרטט את ההחלטה על ביטול הממשל כפעולת אליטה חדשה, הנשענת על ערעור הנוסחה המדינית, בדרך ליצירת בסיס מוסרי נבדל לביצור שליטתה.

(2) רקע

עם הקמת המדינה, בסיום קרבות מלחמת העצמאות, נדרשה ההנהגה הישראלית לשאלת מעמד המיעוט הערבי שנותר בארץ (לוסטק 1985, 65). באווירת המשבר ששררה, החליטה מועצת המדינה הזמנית על השתתפות ממשל צבאי באזורי הגליל, ה'משולש', הנגב והערבים רמלה, לוד, יפו, ומגדל-אשקלון.¹ מרות הממשל הוחלה על שטחים שאוכלסו ברוב ערבי (בויםל 2007, 223), אשר

---

¹ יש לציין כי בערים המעורבות יפו, רמלה ולוד הממשל הצבאי בוטל באופן רשמי כבר ב 1.7.1949

יועדו, בתוכנית החלוקה של האו"ם, להיות חלק מהמדינה הערבית (אוסצקי-לזר 2002). הממשל הצבאי הותווה בצל שאלות מהותיות ודחופות עמם התמודדה ההנהגה החדשה, בסוגיות ביטחון, עלייה, חיזוק השליטה בקרקע, פיתוח כלכלי והישרדות פוליטית (לוסטיק 1985, 67; דברי הכנסת 1960). מדיניותו האופרטיבית של הממשל הצבאי גובשה על הבניית המיעוט הערבי כאיום פנימי, ארעי (סמוחה 1980, 15-12), תוך הדגשת החשש מהפיכתו ל'גיס חמישי', בפלישה שנייה עתידית של ארצות ערב (קורן 2008, 117-115; לוסטיק 1985, 67; אוסצקי-לזר 2002; דוח ועדת אור 2003). הכרזת המועצה קיבלה תוקף משפטי רשמי לאחר כשנה וחצי, עם התקנת הכנסת הראשונה (אפשטיין 2002, 164; Pappé 2011, 49). תוקפו החוקתי התבסס על 5 מתוך 162 תקנות ההגנה המנדטוריות לשעת חירום משנת 1945.² כיוון הממשל הצבאי אמנם נומק מטעמים ביטחוניים, אך תכליתו העיקרית הייתה אזרחית, ובעיקרה, פיקוח על תנועת התושבים הערבים (קורן 2008, 117-115; בוימל 2007, 223). תקנות ההגנה עליהם התבססו נועדו לאפשר למושל הצבאי שליטה על חופש התנועה של האזרחים הנתונים למרותו, ועל כניסתם לשטחים שהוגדרו כ'סגורים'. על אף הכפפת התקנות לאישור המטכ"ל, הגדרתן המפורטת של סמכויות המושל הצבאי, ופיקוחן של ועדות ערר ציבוריות, פעולות הממשל הצבאי נעשו כמעט ללא פיקוח שיפוטי חיצוני (אוסצקי-לזר 2002; אפשר 2002, 164; גרייס 1966, 21-23). נחיצותו נידונה מחדש מדי מספר שנים, ומונו ועדת שונות, אשר המלצותיהן הביאו לשינויו, לצמצום שטחו, ולבסוף, אף לביטולו.

(3) פרק א' ניתוח ע"פ הגישה המבנית - פונקציונלית

1. הגישה המבנית-פונקציונלית – עקרונות תיאורטיים:

הגישה הפונקציונלית בוחנת את תפקוד והצלחת המערכת, אותה מציגה כגוף אורגני רב רכיבים, כתלות באופן מילוי תפקידי רכיביה

---

² תקנות מספר 109, 110, 111, 124 ו-125

(אלמונד 1993). על פיה, רכיבי המערכת פועלים באוטונומיה יחסית, אך בתלות הדדית ותוך שיתוף פעולה, לשם שמירת יציבות ושרידות המערכת כולה. לפיכך, תפקודו הלקוי או חוסר הרלוונטיות של רכיב, הפוגמים במטרת העל הזו, יביאו, לבסוף, להחלפתו או להעלמותו (שם, 266-267). מתוך הנחת הפלורליזם, הגישה רואה את המערכת הפוליטית כשואפת ליישב את הקונפליקטים, הלגיטימיים, הנוצרים מהתנגשות הרצונות השונים של היחידים, המרכיבים את הסדר החברתי. בהישען על מודל איסטון, הגישה מציגה את המערכת הפוליטית כמקיימת מערכת יחסי גומלין עם החברה, המבוססת על תשומות, תפוקות והיזון חוזר, שבאמצעותה מגיבה לשינויים בסביבתה ושומרת על הלגיטימיות. לצד תשומות החיברות הפוליטי וצירוף האינטרסים, הגישה מייחסת חשיבות מכרעת להעלאת דרישות ותביעות החברה דרך ביטוי האינטרסים מול השלטון. ביטוי האינטרסים של הציבור כרוך בהתאגדות פרטים לקבוצות, החל מרמתם הבסיסית כקבוצות אנומיות, דרך קבוצות לא מאוגדות, קבוצות מאוגדות ועד לקבוצות מוסדיות (שם, 284-287). כלל התפקודים הפוליטיים מבוצעים באמצעות התקשורת הפוליטית, שתפקידיה העיקריים ידוע הציבור ויצירת זיקה בין הקבוצות האזרחיות למערכת עצמה (שם, 293-298).

2. ניתוח הגורמים לביטול הממשל הצבאי בראי הגישה המבנית - פונקציונלית:

א. ביטול הממשל כתפוקה מערכתית, מאזנת, לתשומות המערכת הפוליטית:

השגות והסתייגויות בדבר אופי וחיוניות הממשל הצבאי, ועל הגדרת המיעוט הערבי כגורם עוין, הועלו ברחבי המערכת הפוליטית עוד מכינונו, והתגברו במרוצת השנים (גירייס 1966, 13; בוימל 2007, 224-226). כבר בשנת 1949, הנצו הדרישות לביטול הממשל הצבאי בהפגנות אזרחיות של קבוצות אנומיות, ובדרישות קבוצות מוסדיות בכנסת לביטול התקנות המנדטוריות עליהם התבסס (אוסצקי-לזר 2002; בנזימן ומנצור 1992, 104-105).

התביעות המפלגתיות שבו ונשנו החל משנת 1951, בהגשות תכופות של הצעות חוק לביטול הממשל.³ ביקורת אודותיו החלה להישמע גם בקרב פקידי הממשלה, מומחים לנושאי ערבים והאמונים על ענייני ביטחון, והתגברה עם השנים (בוימל 2007, 225-226; ג'רייס 1966, 40-44; בנזימן ומנצור 1992, 104-105, 107-108). המערכת הפוליטית מהירה להגיב, במינוי ה"ועדה לבירור בעיות הממשל הצבאי ועתידו" בשנת 1949, ע"י שר הביטחון, בן גוריון, ובהקמת ועדה פרלמנטרית לבחינת הנושא, במאי 1951, בהמלצת שר המשפטים רוזן (אפשטיין 2002, 165; אוסצקי-לזר 2002).

חרף התערבות הצנזורה הצבאית בכלי התקשורת בראשית ימיו, הממשל הצבאי עורר פולמוס ציבורי חריף ומתמשך (אפשטיין 2002, 164-165). אישים ואיגודים יהודיים, שקמו במטרה לקדם רעיונות דמוקרטיים, הביעו מורתם על הנהגתו. קבוצות אינטרסים מאוגדות⁴ ולא מאוגדות,⁵ הצביעו על הניגוד שבין עצם קיום המשטר הצבאי לבין עקרונות הצדק והמוסר, עליהם מושתתת המדינה (אוסצקי-לזר 2010, 343-345; ג'רייס 1966, 44-45). דרך ערוצי התקשורת ובהפצת ידיעות מקוריים, אנשי אקדמיה לקחו גם הם חלק פעיל במאבק (אפשטיין 2002, 166-168; ג'רייס 1966, 44-45). כל העת, בעיתונות התרחבו הקריאות לביטול הממשל הצבאי, שנתמכו אף ע"י מפקדים בכירים במילואים בצה"ל (ג'רייס 1966, 40-47; בוימל 2007, 231-233). לאחר פרסום בקשות ממשלתיות לקבלת מידע בנושא, הועלו פניות נוספות על עוולות הממשל מטעם הציבור הרחב (אוסצקי-לזר 2010, 339).

אי הנחת הגובר בציבור הישראלי הביא להקמת ועדת רטנר בשנת 1955. פרסום המלצותיה להמשך קיום הממשל, בסמיכות לידיעות החדשותיות בדבר טבח כפר קאסם, הלהיטו את הביקורת

---

³ מאי 1951 ציזלינג (מפ"ם), דצמבר 1954 בסתוני (מפ"ם) ווילנר (מק"י), מאי 1955 טובי (מק"י), יולי 1959 טובי (מק"י), רובין (מפ"ם), אונא (מפד"ל), רימלט (ציונים כלליים), 1962 סנה (מק"י), ח'מיס (מפ"ם), רוזן (פרוגרסוויים), בדר (חירות) (אפשטיין 2002, 165).

⁴ דוגמת 'איגוד אנשי המשפט הדמוקרטיים', אגודת 'איחוד' הירושלמי ואגודת 'הפעולה השמית' (אוסצקי-לזר 2010, 343-344; ג'רייס 1966, 44-45)

⁵ דוגמת ה'ליגה לאזכיות האדם והאזרח', ו'איחוד נשים דמוקרטיות בישראל' (אוסצקי-לזר 2010, 343-345)

הציבורית, והביאו למינוי ועדת רוזן בשנת 1958 (אוסצקי-לזר 2010, 350-354; אוסצקי-לזר 2002; בוימל 2007, 227; Pappé 2011, 55-59). בצל הדרישות האזרחיות והפוליטיות, ופרסום דוחו היחיד של מבקר המדינה אודות הממשל הצבאי, המליצה ועדת רוזן, ביוני 1959, על הפסקתו. אולם, פרסום ההמלצות לא השקיט את הסערה הציבורית והפוליטית המתגברת. כחודש לאחר מכן, טרם דיון הממשלה בהמלצות הועדה, הוגשו חמש הצעות חוק לביטול הממשל והתקנות המנדטוריות, מחברות הממשלה והאופוזיציה, כאחת.⁶ הצעות החוק ומסקנות הועדה אמנם נפסלו, אך, בלחץ מתנגדיו האזרחיים, הודיעה הממשלה על פתיחת הליך הקלות בתקנות הממשל הצבאי (בוימל 2007, 231-227; אוסצקי-לזר 2010, 354-356). לצד המשך מאבקי האישים והגופים האזרחיים מולו, הוקם בשנת 1961 'הוועד היהודי-ערבי לביטול הממשל הצבאי', שנשא על דגלו את הפעולה הציבורית החוץ-פרלמנטרית לביטולו (ג'ריס 1966, 41). בשלב זה, שאלת המשך הנהגתו העסיקה את מרבית אזרחי המדינה וחצתה מפלגות וחוגים פוליטיים.

ההחלטה על ביטול הממשל נתקבלה ע"י לוי אשכול בשנת 1966, בתום ויכוח ציבורי סוער, על רקע התנגדות מרבית מרכיבי המערכת הפוליטית להמשך קיומו. ע"מ לשמר את התנהלותה התקינה של החברה ואת יציבות השלטון, ובמובן זה שרידותה, המערכת הפוליטית התאימה תפוקותיה לתשומות המשתנות בחברה – אשר סוקרו כל העת באמצעי התקשורת השונים. תחילה, בנקיטת מספר פעולות חלקיות לצמצום ולהקלת תקנות הממשל, ולבסוף, בביטולו כליל.

ב. הממשל הצבאי כדיספונקציה של המערכת:

לאורך שנות מרותו, נשמעו טענות בדבר עולו של הממשל הצבאי על תפקודה התקין של המערכת הפוליטית. עם השנים, המתנגדים להמשך קיומו החלו להדגיש ביתר שאת טענות בדבר חוסר תועלתו הביטחונית, ואת שחיתות המידות שבו. כבר בכינונו, הממונים על הנהגת הממשל הרבו להלין על התנגשות סמכויותיו עם משרדי

---

⁶ מבין הקואליציה - מפ"ם, אחדות העבודה והמפד"ל, ומשרות האופוזיציה - מק"י והציונים הכללים (בוימל 2007, 229)

הממשלה, ועל הכפילויות והניגודים בטיפול באותם הנושאים (אוסצקי-לזר 2002; קורן 2008). עוד בשנת 1952, הצביע ח"כ לבון, בבחינה שערך לבקשת בן גוריון, על תפקודו הלקוי של הממשל הצבאי. בעקבות מסקנותיו, כתב בן גוריון "הממשל הצבאי לא יעיל, ההרכב האנושי בדרגה נמוכה ויש שחיתות. כל משרד ממשלתי עושה את שלו ויש סתירות" (אוסצקי-לזר 2002). בשנות ה-60, הביקורת על תפקודו הקלוקל וחוסר נחיצותו גברה, עד כדי הצהרות אנשי ממשל כי רואים באי-ביטולו סכנה רבה יותר מאשר בביטולו (בנזימן ומנצור 1992, 107, 110-109). אלו הצביעו על השחיתות בשורותיו, על השימוש הפוליטי של מפא"י בו, על הגברתו את עוינות האזרחים הערביים למדינה, והשחתתו את ערכי הציבור היהודי (שם; בוימל 2007, 225, 229, 234-235; ג'רייס 1966, 44-40). בתקופה זו, עם האצת הפעלתנות הפוליטית לביטולו, בן גוריון אף הודה שהציבור הערבי שקט, בהצהרה שסתרה את המשך נחיצותו הביטחונית של הממשל. לימים, טען איסר הראל, הממונה על השירותים החשתיים דאז, כי לא הייתה סיבה אובייקטיבית להמשך פעולתו, וכי ההנמקות הביטחוניות, כביכול, שבן גוריון הרבה להשמיע, לא נועדו אלא להנצחת פעולות המנגנון (בנזימן ומנצור 1992, 107). מכאן, ניתן להניח שהחלטת ביטולו נבעה גם מהדיספונקציה של הממשל הצבאי, כרכיב במערכת הפוליטית, אשר הובלטה בביקורת הרחבה שהושמעה כנגדו.

(4) פרק א' ניתוח ע"פ הגישה האליטיסטית

1. הגישה האליטיסטית – עקרונות תיאורטיים:

הגישה האליטיסטית בוחנת תפקוד מערכת דרך הכרעות האליטה שלה, בהדגשת חתירת המעמד השולט לשימור כוחו. הגישה מחלקת את החברה למיעוט מאורגן והומוגני במעמד שולט, בעל הגישה למוקדי הכוח והעוצמה, ולרוב מפוזר, הטרונגי, הנתון לשליטתו (מוסקה 1976). גישה זו מבהירה את דומיננטיות מנגנוני השליטה במדינה, כאמצעי המעצב את החיים הפוליטיים, תוך הבלטת זהות מקבלי ההחלטות. הגישה מבחינה בהשפעת הלחצים

הנובעים מאי-נחת הנשלטים על מדיניות הארגון המדיני, ומייחסת חשיבות לשינוי במאזן הכוחות המדיניים עליו. על פיה, כוחו של האדם החזק ביותר ע"פ חוק, האוחז בהגה השלטון המדיני, תלוי גם בחברי המעמד השולט המקיפים אותו, כך שאינו יכול להימצא במחלוקת עמם (שם, 160). האליטה מצדיקה שליטתה בהמון ע"י יצירת בסיס מוסרי ומשפטי, 'נוסחה מדינית', באמצעותה יוצרת זהות אינטרסים בינה לבין כלל הציבור. זו משורטטת כמסקנה הגיונית והכרחית, הנובעת מרצון הרוב, או רצון הקבוצה התופסת מעמד מדיני חשוב, ועונה על צרכיו (שם, 164-165). ע"פ מוסקה, שינוי בצביון מערכת המעמד השולט חל כשמכשירי הניהול הקיימים מתערערים, ורעיונות חדשים מסעירים את המרכזים האינטלקטואליים, הפעילים יותר. לדידו, הרחבתם אל שאר ההמון תורמת להנעת התהליכים המדיניים (שם, 169-168).

2. ניתוח הגורמים לביטול הממשל הצבאי בראי הגישה האליטיסטית:

א. הדרישה לביטול הממשל כאיום פוליטי:

המשך קיום הממשל הצבאי היווה, בשעתו, אחת הסוגיות השנויות במחלוקת בציבור הישראלי, ועוררה ביקורת רבה, הן ממפלגות השמאל והן מהימין (למפרום 2008, 290; ג'רייס 1966, 13; בוימל 2007, 224-226). תביעות מפלגתיות לביטולו הביאו להגשת הצעות חוק נשנות לביטולו, כמעט מידי שנה, עוד מימיו הראשונים.⁷ שאלת הממשל הצבאי הפכה בשנות ה-60 של המאה ה-20 לנק' מחלוקת בין מפלגתיות מן הדרגה הראשונה (למפרום 2008, 290; ג'רייס 1966, 29; בנזימן ומנצור 1992, 103). כפי שצוין בניתוח הגישה הפונקציונלית, כחודש לאחר פרסום המלצות ועדת רוזן,

⁷ מאי 1951 ציזלינג (מפ"ם), דצמבר 1954 בסתוני (מפ"ם) ווילנר (מק"י), מאי 1955 טובי (מק"י), יולי 1959 טובי (מק"י), רובין (מפ"ם), אונא (מפד"ל), רימלט (ציונים כלליים), 1962 סנה (מק"י), חימיס (מפ"ם), רוזן (פרוגרסוויים), בדר (חירות) (אפשטיין 2002, 165)

הוגשו חמש הצעות חוק לביטול הממשל והתקנות המנדטוריות.⁸ הצעות החוק ומסקנות הועדה אמנם נפסלו, אך, בלחץ מתנגדיו, הודיעה הממשלה על הנהגת שורת הקלות בתקנותיו (בוימל 2007, 227-231; אוסצקי-לאר 2010, 354-356). הדרישות לביטול הועלו מצד מפ"ם בשיחותיה עם מפא"י, ושורת הקלות נוספת בתקנותיו, שקידם אשכול בשנת 1963, היוותה מעין תנאי מקדים למו"מ הקואליציוני שניהל, בתום הבחירות לכנסת השישית בשנת 1965 (למפרום 2008, 290, 302-304). ע"מ להיות ערוך למו"מ זה, ומשום שמפ"ם התנתה את הצטרפותה לממשלה בביטולו, אשכול בחר לגבש מדיניות מפלגתית בנושא, בשונה מסוגיות ביטחוניות אחרות (בנזימן ומנצור 1992, 109-110; למפרום 2008, 290). חרף התמיכה הרחבה לה זכה במפלגתו, בשל פעילותו הענפה במוקדי כוחה, אשכול נעדר היכולת להקים ממשלה חדשה, לולא תמיכת שותפות קואליציוניות, כמפ"ם (למפרום 2008, 164, 182-183, 210-212, 247-252, 280-281). אשכול השכיל לזהות את האיום הפוליטי שהעיב על המשך שלטון מפא"י, ונאלץ להיענות לתביעות שותפותיו לביטול הממשל, בכדי לשמר את כוחו הפוליטי.

ב. ערעור הנוסחה המדינית:

עילת האיום הביטחוני, עליה נומק כינון הממשל הצבאי, תאמה, בראשיתה, את תפיסות מרבית ההנהגה הפוליטית והצבאית הישראלית (לוסטיק 1985, 67-68; ג'רייס 1966, 40-41). בשנותיו הראשונות, מעטים בקרב האוכלוסיה היהודית התעניינו בפעולותיו, או אף ידעו על קיומו (ג'רייס 1966, 13). דעת הקהל הציבורית הושפעה מרעיונות רה"מ ושר הביטחון דאז, בן גוריון. תפיסת מנהיגותו, שסבה הנושא הביטחוני, הכפיפה אליה את מדיניותו לאורך ימיו, והעניקה לאישיותו תוקף ציבורי כביר (בר-זוהר 1994, 332). בן גוריון ראה את ביצור כוחה הצבאי של המדינה כתנאי הכרחי לקיומה. הממשל הצבאי היווה בעיניו אמצעי בעל חשיבות מכרעת, בהגברת ביטחונה של ישראל מפני פלישה שנייה של ארצות ערב (לוסטיק 1985, 67-68). בהדגשת הסכנה

---

⁸ מבין הקואליציה - מפ"ם, אחדות העבודה והמפד"ל, ומשורות האופוזיציה - מק"י והציונים הכללים (בוימל 2007, 229).

הפוטנציאלית לחיי האוכלוסיה, ותוך זיהוי אינטרסי ההנהגה עם אלה של הרוב היהודי, גובש בסיס מוסרי ומשפטי להנהגת הממשל הצבאי.

אולם, במרוצת הזמן, התערער מעמדו הערכי של הממשל הצבאי, והפך רופף ביותר. חוגים ציבוריים שונים,⁹ שקמו במטרה לקדם רעיונות דמוקרטיים, הצביעו על הניגוד שבין אופי הממשל למהות המשטר הדמוקרטי (אוסצקי-לזר 2010, 343-345; ג'רייס 1966, 13-14). אנשי אקדמיה, חברי ועד אגודת 'איחוד' הירושלמי ואגודת 'הפעולה שמית' לקחו חלק פעיל במאבק לביטולו, תוך הבלטת נימוקים עקרוניים, ליברליים (אפשטיין 2002, 166-168; ג'רייס 1966, 44-45). טענות המבקרים הציפו גם את פגיעת הממשל בתדמיתה הדמוקרטית של ישראל בזירה הבינלאומית (לוסטיק 1985, 79; ג'רייס 1966, 42; בנזימן ומנצור 1992, 108).

הביקורת הציבורית הענפה, שהתרחבה עם השנים ממוקדיה האינטלקטואליים הראשוניים לכדי יתר האוכלוסייה (בוימל 2007, 225-226; ג'רייס 1966, 13, 29, 41-45), ערערה את הנוסחה המדינית, ששורטטה עם כינון הממשל. הדגשת פגיעת הממשל הצבאי בערכי היסוד הדמוקרטיים, העיבה על הלגיטימציה המוסרית של שלטון האליטה. בניסיון לשמר מעמדה, זו נאלצה להנהיג שורת הקלות בתקנות הממשל, חרף התנגדותו הנחרצת של בן גוריון (אוסצקי-לזר 2010, 334, 249, 360; ג'רייס 1966, 47, 41; בוימל 2007, 238-235). ההקלות המשמעותיות שהנהיג אשכול, עוד טרם החלפת בן גוריון, תוך היענות ללחץ הציבורי הגדל, סטו מתמיכתו המובהקת בקו הביטחוני הניצי של "הזקן" (למפרום 2008, 52, 148, 153, 290).

הממשל הצבאי בוטל על רקע החלפת מקבלי ההחלטות, לאחר התפטרות בן גוריון בשנת 1963, ומינוי אשכול לראשות הממשלה (בוימל 2007, 242-239). אשכול ביקש להצטייר כרה"מ סמכותי ויעיל לא פחות מקודמו, אך בעל סגנון שליטה סובלני יותר (שם; בנזימן ומנצור 1992, 111). החלטתו על ביטולו המוחלט של הממשל

---

⁹ דוגמת 'איגוד אנשי המשפט הדמוקרטיים', 'הליגה לזכויות האדם והאזרח', ו'איחוד נשים דמוקרטיות בישראל' (אוסצקי-לזר 2010)

הצבאי, בשנת 1966, נועדה להביא לנורמליזציה של החיים בישראל ולכינון סדר יום חדש, שונה מזה ששרר בימי בן גוריון (למפרום 2008, 316). בביטול הממשל הצבאי, אשכול שאף להכתיב נוסחה מדינית חדשה, התואמת לעליית ערכי הדמוקרטיה בקרב הציבור, בכדי לבצר את בסיס שלטונו המוסרי, ולחזק את הלגיטימציה הציבורית בו ובמפלגתו.

(5) סיכום ומסקנות

במחקרי עולה כי הליך ביטול הממשל הצבאי נשען על הביקורת הציבורית והמפלגתית הנרחבת על פעולות השלטון. ניתוח ההליך, בראי הגישה המבנית-פונקציונלית וזו האליטיסטית, הבהיר השפעתן הכבירה של ההתנגדות הציבורית והפוליטית על המערכת המדינית בכללותה. הגישה המבנית-פונקציונלית הדגישה את התאמת המערכת אל תביעות אלה, בתהליך הדרגתי מאזן, כך שביטול הממשל היווה תפוקת המערכת הפוליטית לשמירת יציבותה. בשונה, הגישה האליטיסטית הבליטה את חשש האליטה השולטת מאיבוד כוחה והלגיטימציה השלטונית, ושרטטה את ההחלטה על ביטולו כפעולה מוסרית של שחרור המיעוט הערבי, לשם ביצור בסיס השליטה.

בראייתי, ניתן להסיק כי לביקורת ציבורית ומפלגתית רחבה משמעויות פוליטיות מרחיקות לכת בעיצוב מדיניות ממשלתית, גם כאשר מדובר בסוגיות ביטחוניות, הנמצאות בלב הקונצנזוס הישראלי. אמנם הממשל הצבאי נשכח והועלם מהשיח הציבורי, אך צלקותיו הותירו חותמם בציבור אזרחי ישראל הערבים, ועיצבו את יחסיו עם השלטון והציבור בישראל.

יש לציין כי הליך ביטול הממשל הצבאי נבחן בעבודה זו עד קבלת ההחלטה על הפסקתו בשנת 1966, אף שבפועל, זו היוותה שינוי מנגנוני גרידא, שהמיר את המשטר הצבאי במנגנון משטרתי, אזרחי. עיקר הניתוח התבסס על הביקורת המוסרית הרחבה, שהופנתה כלפי ההנהגה המדינית, תוך התעלמות מהטענות בדבר הניצול הפוליטי והכלכלי שעשתה מפא"י במנגנון. שימור הממשל

הצבאי ע"י מפא"י היווה, בין היתר, מרכיב חיוני במאמץ לבלימת
ההתאגדות הפוליטית הערבית, הצטרפותם אל מפלגה
הקומוניסטית, וכניסתם לשוק העבודה.

ביבליוגרפיה

- אוסצקי-לזר, ש. 2010. שכרו המפוקפק יוצא בהפסדו הוודאי, הוויכוח על נחיצות הממשל הצבאי 1955-1959
- וההכרעה להמשיך בו. מתוך צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, נערך על-ידי ד. הכהן ומ. ליסק, 334-365. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אוסצקי-לזר, ש. 2002. הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים - 1948-1958. שרה אוסצקי-לזר, /הממשל-הצבאי-כמנגנון-שליטה-באזרחים-הער/ <http://www.sarahozacky.com/763> [גישה: ינואר 12, 2021].
- אלמונד, ג.א. 1993. מבוא: גישה תפקודית לפוליטיקה השוואתית. מתוך מדע המדינה לגווניו, נערך על-ידי זיסר ב., 263-302. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אפשטיין, א. 2002. למען החופש: מאבקי הציבוריים של הפרופסורה הירושלמית לאחר הקמת המדינה. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה (106): 139-176.
- בויםל, י. 2007. צל כחול לבן, מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1958-1958. חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- בנזימן, ע., וע. מנצור. 1992. דיירי משנה ערביי ישראל מעמדם והמדיניות כלפיהם. ירושלים: כתר הוצאה לאור בע"מ.
- בר זוהר, מ. [1975-1977] 1994. בן גוריון האיש מאחורי האגדה. מהדורה 8. תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור.
- ג'רייס, ס. 1966. הערבים בישראל. חיפה: אל-אתיחאד.
- ישראל. ארכיון הכנסת. 1960. דברי הכנסת הישיבה החמישים-וחמש של הכנסת הרביעית. ירושלים.

ישראל. הרשות השופטת. 2003. ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000. ירושלים.

לוסטיק, א. 1985. ערבים במדינה יהודית. חיפה: מפרש, הוצאה לאור בע"מ.

למפרום, א. 2008. מקומו של לוי אשכול במפא"י 1944-1965. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת חיפה.

מוסקה, ג. 1976. המעמד השליט. מתוך מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית. חלק א', נערך על-ידי ש.נ. איזנשטדט, ע. גוטמן וי. עצמון, 159-173. תל אביב: עם עובד.

סמוחה, ס. 1980. מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל. מגמות כרך כ"ו (1): 7-36.

קורן, א. 2008. כוונות טובות: קווים לדמותו של משרד המיעוטים 14 במאי 1948 - 1 ביולי 1949. קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה (127): 113-140.

Pappe, I. 2011. The Forgotten Palestinians: A History of the Palestinians in Israel. London: Yale University Press.

האם הסטת השקעות היא חובה

מוסרית של הפרט?

אורי עפרוני

סטודנט שנה ג' באוניברסיטה העברית

לאור הנזק שצפויה לחולל ההתחממות הגלובלית, וכחלק מהפעולות שנדרשות למאבק בשינוי האקלים עולה הדרישה ממוסדות ויחידים להפסיק את השקעותיהם בחברות המפיקות דלקים מאובנים, זאת במטרה לקדם מעבר לכלכלה בת-קיימא ונקייה מייצור גזי חממה. במאמר זה, אסביר מדוע לדעתי אין לפרטים חובה מוסרית ספציפית להסיט את השקעותיהם, אם כי הפעולה הזו יכולה להיות חובה כחלק מ"חובה לא-מושלמת" של פרטים להימנע מלפעול בפעולה קולקטיבית מזיקה, כזו שאם מספיק מאיתנו יפעלו כך מספיק פעמים, יגרם נזק כבד ובלתי הכרחי.

(1) מבוא - הסטת השקעות

ללא שינוי בקצב שחרור גזי החממה של האנושות לאטמוספירה, ההתחממות הגלובלית עלולה להגיע לרמה מסוכנת שתוביל בסבירות גבוהה לסבל אנושי ומוות בטרם עת של רבים, כולל סכנות לאסונות טבע, עליית פני הים, מדבור, רעב, ומלחמות (IPCC, 2019 ; IPCC, 2022). על היקף הסכנות של ההתחממות הגלובלית נכתב רבות, ולא אפרט אותם כאן. הגורם המרכזי לפליטת גזי חממה בעולם הוא שריפה ושימוש בדלקים מאובנים.

כחלק מהניסיון לקדם את המעבר לשימוש באנרגיות מתחדשות ומאבק בשינוי האקלים, בשנת 2011 החלה תנועה באוניברסיטאות בארצות הברית שקוראת להסיט השקעות של הקרנות האוניברסיטאות מחברות שמפיקות דלקי מאובנים מזהמים (2020)

Gibson & Duram, בראשיתו, המאבק התרכז בהסטת השקעות מייצור פחם שהינו דלק מזהם מאוד, ובהמשך מנפט וגז. מאז, התנועה צמחה במהירות וכיום כ-1500 גופים פיננסיים שמנהלים הון שמסתכם לכ-40 טריליון דולר הצהירו שיסיטו את ההשקעות שלהם כולל קרנות ממשלתיות, ארגוני דת וארגונים חינוכיים, שהבולטת שבהן היא קרן העושר הנורווגית (The, 2021). (divestment commitments database).

ישנן שתי טענות יסודיות שהביאו את חברות הדלקים המאובניים לעמוד כמושא המרכזי של הקמפיין להסטת השקעות. הטענה הראשונה היא שכבר כיום עתודות הדלקים המאובניים שנמצאות בידי החברות גדולות משמעותית מכמות הדלקים שהאנושות תוכל לצרוך ולהישאר במצב בר-קיימא. בהסכם פריז הושגה הסכמה לשאוף ליעד של התחממות של לא יותר מ-1.5 מעלות צלזיוס (UNFCCC, 2015). לפי נתונים שנאספו, על מנת לעמוד ביעד זה בסבירות של 50%, 60% ממאגרי הנפט והגז ו-90% ממאגרי הפחם צריכים להישאר ללא שימוש (Welsby et al, 2021). מסיבה זו, נראה בלתי-סביר להמשיך ולהשקיע בפיתוח של עתודות חדשות, עתודות שבסופו של דבר עלולות לגרום ליותר נזק מתועלת.

למעשה, נשמעת טענה כי קיימת בועה פיננסית בשוק חברות המפיקות דלקים מאובניים מאחר שהמשקיעים לא חוזים נכון את הערך העתידי הצפוי של החברות, בהינתן עתיד שבו יהיה איסור על שימוש בעתודות הדלקים המאובניים (Lewis, 2014). לפיכך, תמחור החברות הקיימות משקלל בתוכו שימור המצב הקיים בו דלקים מאובניים יהיו בשימוש. אך בסופו של דבר דינו של הסקטור הזה לאבד מרווחיותו, מכיוון שלא כך יהיה. הסטת השקעות מחברות המפיקות דלקים מאובניים למעשה תאותת לשוק הפיננסי את העתיד שצפוי לחברות אלו אם אנו מעוניינים בשינוי אקלים בר קיימא.

הטענה השנייה היא שחברות הדלקים הנסחרות אינן רק מספקות היצע לביקוש, אלא משפיעות באופן ישיר על הביקוש ובכך מחמירות את משבר האקלים עוד יותר. החברות הפיצו מידע כוזב בנוגע להתחממות הגלובלית, פעלו להפצת מידע מדעי שגוי בתוך

הקהילה המדעית ומחוצה לה ואף פעלו לקידום הכחשת מדע (2016) פוגעות משמעותית בשיח הציבורי ובאיכותו ולמעשה פוגעת ביכולתם של מדינות להעריך ולהתמודד כראוי עם שינויי האקלים. כמו כן, החברות מפעילות פעילות שתדלנית משמעותית בקרב פוליטיקאים, כולל מתן תרומות למפלגות וקידום מועמדים במטרה לסכל חקיקה שמטרתה להגביל אותן, או חקיקה שמטרתה לצמצם שימוש באנרגיה לא ירוקה (Leggett, 2016). התפקיד הפעיל של החברות הללו בהפצת המידע והשפעה שלהן על קובעי המדיניות מובילות להחמרה של משבר האקלים ומונעות מעבר הכרחי לאנרגיות מתחדשות, ולכן הן צריכות להיות היעד המרכזי של הקמפיין להסטת השקעות.

(2) בעיית חוסר התועלת

ישנו וויכוח האם הקמפיין להסטת השקעות מצליח להשיג את המטרה הסופית שלו - קידום כלכלה חופשית מפליטות ודלקים מזהמים ככול הניתן, ומעבר לאנרגיות מתחדשות. עבודה אמפירית רבה נדרשת בנושא, ובמסגרת מאמר זה לא אוכל לתת מענה לשאלה זו. כמו כן, אנחנו עדיין בעיצומו של הקמפיין והיעילות שלו בהשגת מטרותיו תוערך נכונה רק בפרספקטיבה של זמן, בעתיד. אך בכל מקרה יש לזכור שבמאמר זה אני דן בחובה המוסרית של הפרט. ההשפעה של פרט בודד על פעילות חברות הדלקים המאובנים על ידי הסטת השקעות היא אפסית. אך אולי יש לתת דין וחשבון תוצאתני אינו מספק? כלומר, נשאלת השאלה האם אחזקה ובעלות של חברות מזהמות היא לא מוסרית כשלעצמה ללא קשר לתוצאה של מעשה זה ברמת הפרט.

בשביל לענות על שאלה זו צריך לדון בבעיית חוסר התועלת. בעיה זו, היא בעיה שקשורה בנזק או השפעה קולקטיבית. הבעיה תקפה לא רק בשינויי אקלים, אלא גם במגוון פעילות חברתיות, כמו הצבעה פוליטית, פליטות פחמן, הימנעות מאכילת בשר וכדומה. הבעיה היא, שלמרות שהרבה פרטים פועלים כך שביחד הם יוצרים נזק קולקטיבי משמעותי, אם כל פרט בנפרד יפסיק

לפעול בצורה זו הנזק עדיין ייגרם. מצד אחד, ניתן להסיק שאין לפרט חובה מוסרית להימנע מהפעולה שיוצרת את הנזק הקולקטיבי בכלל, אך המסקנה הזו נראית שגויה באופן אינטואיטיבי. ניתן לנסח את הגישה הזו כטיעון המכיל הנחה פוזיטיביסטית ואקסיומה נורמטיבית, כאשר המסקנה נובעת מהטיעון הפוזיטיביסטי ומהטיעון הנורמטיבי:

(1) הפעולה האישית שלי לא משפיעה על התוצאה הקולקטיבית (לא תזיק או לא תועיל).

(2) אין לי חובה מוסרית לפעול או להימנע מפעילות שהיא לא תזיק או לא תועיל.

(3) לכן, במקרים של תוצאה קולקטיבית, אין לי חובה מוסרית לפעול או להימנע מפעולה.

יש מספר דרכים להתמודדות עם הגישה הזו. הדרך הראשונה היא פשוט לקבל אותה, ניתן לטעון כי במובן הרלוונטי אין לפרט שום אחריות למשבר האקלים מאחר שהפעולות הפרטיות שלו זניחות מידי כדי להשפיע. דרך שנייה להתמודדות עם הבעיה, שנוקט ברום (Broom, 2019) היא לטעון שזה לא מדויק להגיד שהפעולות של הפרט לא משפיעות במובן הרלוונטי. מוסריות הפעולה לא נמדדת לפי ההשפעה הממשית שלה אלא לפי תוחלת ההשפעה שלה. תוחלת ההשפעה, היא מכפלה של ההסתברות למאורע A, בתוצאה של A. ההסתברות שפעולה של פרט תביא לשינוי בנזק הקולקטיבי שייגרם אמנם נמוכה מאוד אך איננה אפסית. מנגד, אם התוצאה אכן תתממש, הנזק יהיה עצום. לדוגמא, אומנם הסיכוי שפרט יביא להיווצרות אסון טבע חדש או חציית נקודת אל-חזור בהתחממות הגלובלית מאוד קטן, אך אם הוא יתממש התוצאה תהיה קטסטרופלית. לכן, יש להימנע מפעולות שבהן תוחלת הנזק עולה על תוחלת התועלת כפליטות פחמן.

הדרך השלישית, היא לשלול את הטענה שאין לנו חובה מוסרית להימנע מפעולה גם אם היא לא משפיעה בהקשר של נזק קולקטיבי. ג'וליה נפסקי (2021) הציגה גישה מסוג זה בשם "מגבלות-לא מושלמות". לפי הגישה הזו, על הפרט מוטלת חובה

להימנע מלפעול בכל פעולה קולקטיבית כזו כך שאם מספיק פרטים יפעלו כך מספיק פעמים, יגרם נזק כבד ובלתי הכרחי. הגישה הזו לא נותנת לנו חיזוי בנוגע לכל פעולה ספציפית האם היא מוסרית או לא, אלא על מכלול הפעולות של האדם. "מספיק" איננו תנאי אחיד ששווה בין כל בני האדם, אלא תלוי בנסיבות הפעולה וביכולות של הפרט. לדוגמה, לפרט חסר גישה לתחבורה ציבורית צריך לייחס התנהגות 'מספיקה' אחרת מכזה שיש לו גישה לתחבורה ציבורית (שכן הוא במקרים רבים חייב להתבסס על רכב פרטי, שמזהם יותר). פרט שיש לו את היכולת הכלכלית כדי לעבור לספק חשמל נקי יידרש לעשות זאת יותר מאשר פרט דל משאבים כלכליים.

(3) ביטול ההבחנה בין השפעה ישירה והשפעה עקיפה

היבט חשוב נוסף בדיון בהסטת ההשקעות, היא ההבחנה בין השפעה ישירה של הפעולה של הפרט ובין השפעה עקיפה של הפעולה הזו. לרוב, כאשר מדברים על המחויבות האישית שלנו בהקשר של משבר האקלים, ישנה התרכזות בפליטות שנובעות מההתנהגות הצרכנית שלנו. ג'רמי מוס (2017) לדוגמה, הציעה חלוקה לפעולות ישירות שיוצרות נזק לאקלים ופעולות לא ישירות. פעולות ישירות הן פעולות כמו נסיעה במכונית או מטוס. פעולות לא ישירות, זה פעולות שבהם הסוכן מהווה חלק מהשרשרת הסיבתית שמביאה לתוספת פליטות אבל לא הגורם היחיד והישיר שלהם, לדוגמה צריכת מוצרים שדרשו יצור פליטות, או השקעה בחברה המפיקה דלקים מאובנים.

על אף שההבחנה בין השפעות ישירות ללא ישירות נראית כמתקבלת על הדעת, היא למעשה שגויה. שהרי, נוכל לייחס השפעה ישירה רק למקרים מעטים מאוד בשגרת החיים של האדם המודרני. מלבד בפעולות בסיסיות כמו הצתת מדורה או נסיעה ברכב הפרט במרבית המקרים הפרט אינו הגורם הסופי בשרשרת הסיבתית שמביאה לפליטות. בניגוד לטענתנו של מוס, שרואה בטיסה במטוס דוגמה להשפעה ישירה, אני סבור שהיא איננה כזו. לרוב, הימנעות מטיסה, תשפיע מעט מאוד על הפליטות של המטוס

אם בכלל, מאחר שטיסות מסחריות ממריאות, ברוב המקרים, ללא תלות בפרט מסוים. כך שהבחירה אם לעלות על הטיסה או לא לעלות עליה לא משפיעה כלל על הפליטות. למעשה, ההתמקדות בהשפעה הסיבתית של פרט מסוים או של פרט אחר מפספסת את רוב ההשלכות של הפעולות שלנו. אנחנו חיים במערכת כלכלית מזהמת ואין דרך ממשית להימנע משותפות בזיהום זה או אחר. התמקדות בהשפעה הישירה בלבד, כמו ההשפעה של זיהום הנוצר מכלי תחבורה או מחימום מצמצמת את האחריות האמיתית שלנו על שינויי האקלים.

לכן, גם אין הרבה תועלת בהבחנה בין פעולות בעלות השפעות ישירות ולא ישירות. יש לראות את מכלול הפעולות שאדם עושה בשביל לצמצם את התרומה שלו לשינוי האקלים לפי התנאי שהצגתי. ככאלו גם פעולות "לא ישירות" כביכול, כמו פעולות פוליטיות כאזרחים, וגם פעולות "ישירות" כצמצום צריכה הן פעולות חשובות שיש לקחת בדיון וחשבון המוסרי.

אמנם, קשה ואולי אף בלתי אפשרי לדעת מה יהיו ההשפעות הישירות של הסטת השקעות. אבל, בעיית חוסר הוודאות למעשה קיימת בפעולות פוליטיות וחברתיות רבות, פעולות כמו ללכת להפגנה, להצביע בבחירות, לתרום כסף לארגון או עמותה, הן פעולות שבהן הפרט פועל כאינדיבידואל כחלק מפעילות קולקטיבית חיובית. בפעולות כאלו, השאלה הרלוונטית איננה מהי ההשפעה של אדם מסוים, אלא מהי ההתנהגות הקולקטיבית "המספיקה" שצריך במטרה להביא לתוצאה המבוקשת. לכן, תחת ההנחה שהסטת השקעות על ידי גופים ופרטים תוכל למנוע נזק משמעותי לאקלים, ניתן לומר שזו הפעולה שראוי לפעול כחלק מהחובה הכללית שלנו, גם אם בפועל התוצאה לא תתממש. לכן, הטענה הגורסת שאין חובה לפעולה בגלל שהשפעה הפיננסית הספציפית של אדם או גוף שיסיט את ההשקעות שלו היא אפסית, הופכת לפחות רלוונטית מאחר שהפעולה הפיננסית היא חלק מפעולה קולקטיבית חיובית.

ניתן להדגים את חולשת ההבחנה בין השפעה ישירה לבין השפעה עקיפה באמצעות ניסוי מחשבה: נניח שקיימים שני פרטים,

הראשון, עובד בתור לוביסט של חברות הנפט. בעבודתו, הוא משדל נבחרי ציבור להצביע נגד מדיניות ירוקה כמו מעבר לאנרגיות מתחדשות או התייעלות אנרגטית. הלוביסט יודע היטב את הנזק שיחולל משבר האקלים ומעשיו, אבל הוא מצליח מאוד בעבודתו ומקבל עבורה שכר נאה ולכן ממשיך בה. אולם, בחייו הפרטיים, הוא צורך חשמל מספק אנרגיה ירוקה, הוא חי בדירה במרכז העיר ולכן הוא מגיע לעבודה ברגל. הוא נמנע מטיסות ומנסיעות והוא צמחוני. השני, בחר לעבוד בארגון סביבתי דל-משאבים עם משכורת הנמוכה משמעותית מכושר-ההשתכרות שלו. בעבודתו, הוא נלחם לקידום השקעה ממשלתית באנרגיות ירוקות ומביא לתמיכה של מקבלי ההחלטות ושל האזרחים באימוץ תוכניות למאבק במשבר האקלים. בחייו האישיים, הוא גר בכפר מחוץ לעיר, מכיוון שאין לו די כסף הוא נוסע במכונית רגילה ומזהמת, לצערו, הוא גם אוכל בשר מפעם לפעם.

אני סבור שניתן להסכים שההשפעה של עורך הדין הסביבתי הולמת יותר את ההתנהגות המוסרית הראויה. העובדה שעורך הדין הלוביסט חי את חייו הפרטים תוך הימנעות מפליטות, אינה בעלת חשיבות לעומת הנזק שהוא גורם באמצעות העבודה שלו. באותו אופן, הפליטות שאותן מייצר עורך הדין הסביבתי חסרות חשיבות ביחס לפעילות הציבורית שלו. לכן, ניתן להסיק שלהבחנה בין השפעה ישירה והשפעה לא ישירה אין חשיבות בנושא הפליטות. כלומר, השיפוט הנורמטיבי לגבי הפעולות של הפרט אינו נוגע לפעולה ספציפית בזמן מסוים, אלא נובע מסך כל הפעולות של הפרט ביחס לתנאי החיים הספציפיים שלו.

ניסוי המחשבה יוצר דיכוטומיה מלאכותית בין ההשפעה על משבר האקלים במישור הצרכני למישור הפוליטי. אך העיקרון נכון לא רק עבור פרטים שיכולים להשפיע בצורה ישירה על קבלת ההחלטות, אלא על כל האזרחים במדינות הדמוקרטיות ולמעשה על כל הצרכנים והשחקנים בשוק. כפי שהסברתי, אם אכן מוטלת על הפרטים חובה קולקטיבית להימנע מפעולה מזיקה, אין הבדל בין פעולה פוליטית שמשפיעה ובין פעולה צרכנית, לכן, הסטת השקעות היא פעולה אחת שניתן לעשות כדי לעמוד בחובה הזו, פעולה אחת בתוך סל הפעולות האפשריות.

(4) סיכום ודיון

הדיון בשאלה האם הסטת השקעות היא חובה מוסרית של הפרט חייבה דיון כללי בחובות המוסריות של הפרט בהקשר של שינוי האקלים, ובפרט בבעיית חוסר התועלת. בעיות אלו, בהן השפעה האישית של הפרט לא משפיעה על התוצאה הקולקטיבית, נפוצות במגוון פעולות פוליטיות וחברתיות. במאמר זה הצגתי גישה אחת להתמודדות הגורסת כי לפרטים יש "חובה לא-מושלמת" להימנע מלפעול בפעולה קולקטיבית מזיקה, כזו שאם מספיק מאיתנו יפעלו כך מספיק פעמים, יגרם נזק כבד ובלתי הכרחי. כחלק מהחובה הזו, יש עלינו לפעול גם במישור הצרכני וגם במישור הפוליטי. הסטת השקעות היא פעולה פוליטית, ושכזו היא יכולה להיות חלק מן הפעולות שעלינו לעשות כדי למלא חובה זו, אך היא אינה בהכרח כזו. לסיום, ישנן שאלות שנשארו פתוחות. כנגד הפרשנות שנתתי, ניתן לטעון כי ההשפעה הפוליטית והכלכלית של הסטת השקעות היא לא מועילה ואף מזיקה, וככזו לא יכולה להיות חלק מחובה לא-מושלמת של הפרט. לחילופין, ניתן לטעון כי גישה אתית זו מתירנית מידי בשביל לתאר נכון את החובות המוסריות שלנו בהקשר של שינוי האקלים.

Broome, J. 2019. Against denialism. *The Monist*, 102(1), 110-129.

Divestmentdatabase.org.. Global Fossil Fuel Commitments Database. [online] Available at: <<https://divestmentdatabase.org/>> [Accessed 30 March 2022]

IPCC. 2022. *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge University Press. In Press

IPCC, 2019: *IPCC Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate* [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, V. Masson-Delmotte, P. Zhai, M. Tignor, E. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Nicolai, A. Okem, J. Petzold, B. Rama, N.M. Weyer (eds.)]. In press

Gibson D, Duram LA. 2020. Shifting Discourse on Climate and Sustainability: Key Characteristics of the Higher Education Fossil Fuel Divestment Movement. *Sustainability*.; 12(23):10069. <https://doi.org/10.3390/su122310069>

Leggett, J. 2016. "The Winning of the Carbon War: Power and Politics on the Front Lines of Climate and Clean Energy." Colophon. <[http:// www.jeremyleggett.net/download-](http://www.jeremyleggett.net/download-)
>./page

- Lewis, M. C. 2014. "Stranded Assets, Fossilised Revenues."
<http://www.keplercheuvreux.com/pdf/research/EG_EG_253208.pdf>
- McKinnon, C. 2016. "Should We Tolerate Climate Change Denial?" *Midwest Studies in Philosophy* 40: 205-16
- Nefsky, J. 2021. Climate Change and Individual Obligations. *Philosophy and Climate Change*, 201
- Oreskes, N., & Conway, E. M. 2010. Defeating the merchants of doubt. *Nature*, 465(7299), 686-687
- UNFCCC. 2015 . Adoption of the Paris Agreement, 21st Conference of the Parties, Paris: United Nations
- Welsby, D., Price, J., Pye, S. et al. 2021. Unextractable fossil fuels in a 1.5°C world. *Nature* 597, 230-234. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03821-8>
- Yona, L., & Lenferna, A. 2016. The Fossil Fuel Divestment Movement within Universities. *Environ. Clim. Change Int. Relat*, 190.

חופשת הורות לאבות והשפעתה על פערי שכר מגדריים – השוואה בין ישראל, יפן ואיסלנד

נועם שוורץ

סטודנטיות שנה ג' באוניברסיטה העברית

בישראל נהוגה כיום חופשת לידה לאמהות, מתוכה, 15 שבועות בתשלום ועוד 11 שבועות ללא תשלום הניתנים להעברה לאב החל מהשבוע ה-7 אולם בפועל רק כאחוז אחד מהאבות מנצלים את האפשרות הזו. מאמר זה דן בקשר בין מדיניות חופשות לידה לאבות בעולם ובין פערי שכר מגדריים, ומציג כלי מדיניות המקובלים בעולם לעידוד ניצול החופשות בקרב אבות. כדי לעמוד על הרכיב החברתי, המסביר את הפערים הין המדינות בניצול חופשות הורות ולידה בקרב אבות, מוצגת השוואה בין יפן ואיסלנד, שתי מדינות המציעות חופשות לידה והורות לאבות, אולם אחוזי הניצול בהן שונים בתכלית. לבסוף, מוצגות השלכות ההשוואה הזו על עיצוב המדיניות בישראל.

(1) מבוא

ברוב מדינות העולם מעוגנת בחוק חופשת לידה בתשלום לילודות, אך בכל הנוגע להתפתחות התקינה של הילוד ובריאותם הנפשית של האב והאם, לחופשת לידה לאבות ישנה חשיבות רבה גם כן. אולם, החשיבות המכרעת של חופשת לידה לאבות, בה אתמקד במאמר זה, היא בתרומת החופשה לצמצום פערי שכר מגדריים בכל שכבות האוכלוסייה, בתרומה לעלייה במספר שעות העבודה של אימהות ובתרומה לעלייה בשכרן (מן, 2018). במאמר אראה כי חופשת הורות לאבות היא תנאי מרכזי לשותפותם בחופשת הלידה וכתוצאה מכך גם לצמצום פערים מגדריים, אולם היא

אינה תנאי מספיק, שכן גורמים תרבותיים וחברתיים משחקים תפקיד מרכזי גם כן. לשם כך, אציג את מצב חופשות הלידה ופערי השכר בישראל כיום, בה אין חופשת לידה ייעודית לגברים. לאחר מכן, אשווה בין מדיניות חופשות הלידה של יפן ואיסלנד על מנת להראות את חשיבותן של תפיסות מגדריות עבור ניצול החופשות. לבסוף, אדון בהשלכות של השוואה זו עבור עיצוב מדיניות חופשות הלידה וההורות לאבות בישראל.

(2) חופשות לידה ופערי השכר המגדריים בישראל כיום

בישראל נהוגה חופשת לידה לאימהות באורך של עד 26 שבועות, מתוכם, 15 השבועות הראשונים הם בתגמול מלא במימון הביטוח הלאומי והשאר ללא תשלום. לאחר 6 השבועות הראשונים של תקופת זו, האם רשאית להעביר את יתרת התקופה לאב. לעומת זאת, אבות בישראל זכאים להיעדר מעבודתם במשך שישה ימים, על חשבון ימי מחלה וחופשה (שם). נתונים מהשנים האחרונות מראים כי ניצול מחופשת הלידה בתשלום על ידי גברים עומד על כ-1% מסך הגברים הזכאים בישראל, כך שרוב הנטל נותר על כתפי הנשים ותורם להנצחת פער השכר (קלינבוגל & דטל, דה מרקר, 2020).

כאשר עוסקים בחופשת הלידה בישראל יש לקחת בחשבון את הייחודיות הדמוגרפית שלה, ייחודיות הכוללת את שיעור הילודה הגבוה ביותר מבין מדינות ה-OECD. שיעור הילודה בישראל עומד על כ-2.9 ילדים לאישה בשנת 2020, לעומת ממוצע של 1.59 ילדים לאישה בכל מדינות ה-OECD (OECD, Fertility Rates, 2022). בחלוקה לפי מגזרים, לפי נתוני הלמ"ס לשנת 2020, שיעור הילודה הממוצע של נשים יהודיות חרדיות הוא 6.64 ילדים לאישה, 3.92 בקרב נשים יהודיות דתיות ו-1.96 בקרב נשים יהודיות חילוניות. במגזר הערבי שיעור הילודה הממוצע לאישה הוא 2.82 אולם לא קיימת תת-חלוקה נוספת (הלמ"ס, 2022).

לצד שיעור ילודה גבוה במיוחד, שיעור ההשתתפות של נשים בשוק העבודה בישראל גם הוא גבוה מהממוצע ה-OECD בכ-7%.

כאשר שני אלה עוצבו בין היתר בעידוד המדינה באמצעות מגוון כלי מדיניות. כלים אלו כוללים בין היתר מימון טיפולי הפריה עד שני ילדים, הגנת תעסוקה בזמן הריון, תשלום של עד 100% מהשכר המקורי במשך 15 השבועות הראשונים של חופשת הלידה לנשים, סובסידיות לילדים למשפחות מתאימות, סבסוד חינוך מגיל 3, היעדרות מהעבודה לשעה ביום במשך ארבעה חודשים מתום חופשת הלידה (שעת הורות) ועוד (Bowers & Fuchs, 2019). שילוב זה מטיל על הנשים עומס רב, עומס המביא למעבר נשים לעבודה במשרה חלקית ולפערי שכר מגדריים. בשנת 2020 פער השכר המגדרי בישראל מבין העובדים במשרה מלאה היה 22.7%, השיעור השני הגבוה יותר בקרב מדינות ה-OECD, לעומת פער ממוצע של 11.6% בכל מדינות ה-OECD (OECD, Gender Wage Gap, 2020).

(3) האם שינוי מדיניות בתחום חופשות הלידה וההורות יביא לצמצום פערי שכר בישראל? השוואה בין המדיניות ביפן ובאיסלנד

נראה שקיים קשר סיבתי בין חופשת לידה לאבות ובין צמצום פערי שכר מגדריים, חופשת לידה לאבות מאפשרת לנשים לעבוד שעות רבות יותר ולהיעדר מהעבודה לזמן קצר יותר לאחר הלידה. חופשת לידה לאבות יכולה להרחיב את האפשרויות המקצועיות העומדות בפני נשים ואף לצמצם את האפליה המוטלת על נשים בגיל הפוריות במיונים למקומות העבודה (טרכטנברג & לייזר, 2019, עמ' 24). מחקר שנערך בשוודיה מעלה כי כל חודש שהאב מנצל מחופשת הלידה מעלה את שכרה של האם בכ-6.7%, שיעור גבוה יותר מההשפעה השלילית על שכרו של האב שעומד בין 1%-3%. תופעה זו של ירידת השכר של האב, נובעת בעיקר מיחס שלילי של מעסיקים כלפי אבות המנצלים חופשת לידה וצפויה להשתנות יחד עם שינויים בנורמות בשוק העבודה המקומי (מן, 2018, עמ' 9).

מדינות מסוימות לא מקצות חופשת לידה בתשלום לאבות, אלא אם היא באה על חשבון זמן מחופשת הלידה המעוגנת בחוק עבור

אימהות, כפי שהצגתי, ישראל היא אחת מהמדינות הללו. לעומתן, חלק מהמדינות מקצות תקופת הורות בתשלום, בנוסף לחופשת הלידה בתשלום לאימהות. תקופת ההורות היא חופשת לידה המתחלקת בין בני הזוג לפי בחירתם, אלא שבהעדר תמריצים לניצול תקופת ההורות, אחוז הגברים המשתמש בה נמוך ברוב המדינות.

ממחקרים עולה כי אבות יוצאים יותר לחופשת לידה כאשר היא אינה באה על חשבון האם, כאשר לא ניתן להעביר אותה לאם וכאשר הפיזיו עבור אובדן ההכנסה הכרוך בה גבוה. לכן, מדינות מסוימות מנהיגות מודלים אחרים שנועדו לעודד אבות לנצל את חופשת הלידה המוצעת להם. מודל כזה הוא מודל הכולל חופשת לידה ייעודית לאבות. מודל אחר הוא מודל בו מוענקת תקופת בונוס של זכאות לחופשה בתשלום לזוגות, בהם האב מנצל תקופת מסוימת מתוך חופשת הלידה המוקצית לו (שם, עמ' 10). המימון לחופשת הלידה, משתנה בין המדינות, בחלקן מהמדינות המימון מגיע מקופת הביטוח הלאומי, באחרות, מתקציב ביטוח הבריאות, בשאר המדינות, המימון מגיע ממשרדי הממשלה הרלוונטיים (טרקטנברג ולייזר, 2019).

משתנים נוספים המגדילים את ההסתברות שאבות יצאו לחופשת לידה, כוללים מעמד סוציו אקונומי גבוה וקריירה משמעותית מצד האם. אולם, לתפיסות של האב בנוגע לחלוקת התפקידים המגדרית בבית ובשוק התעסוקה ולתפיסות התרבותיות בחברה אודות התפקידים הללו יש השפעה רבה גם כן (מן, 2018).

על מנת לעמוד על ההשפעות החברתיות של תפיסות מגדריות בנוגע לניצול חופשת הלידה וההורות בקרב גברים אשווה בין מדיניות חופשת הלידה וההורות, ואחוזי הניצול שלה, ביפן לעומת איסלנד. הסיבה להשוואה הזו היא ששתיהן מציעות חופשת לידה או הורות לאבות כפי שיפורט בהמשך, אולם, בעוד שבאיסלנד אחוזי המימוש לחופשה בקרב גברים הם הגבוהים ביותר במדינות ה-OECD, אחוזי המימוש ביפן נמוכים. לטענתי, ההבדל הזה נובע מההשפעות של תפיסות מגדריות בחברה ובשוק העבודה.

ההשוואה אותה אציג בין מדיניות חופשות הלידה לאבות והשפעתן על פערי השכר המגדריים בישראל, יפן ואיסלנד אינה מובנת מאליה, שהרי שלושת המדינות שונות אחת מהשנייה בפרמטרים רבים כגון גודל האוכלוסייה, שיעור הילודה, שיעור התעסוקה של נשים, גודל פער השכר המגדרי ועוד. אולם, לטענתי השוואה מושכלת בין מדיניות חופשות הלידה של יפן ואיסלנד תאפשר העלאת השערות לגבי הפערים העולים ממנה.

שיעור הילודה ביפן נמוך מאוד ועומד על כ-1.5 ילדים לאישה, מצב זה מביא למחסור בעובדים בעתיד. לכן, על מנת לעודד ילודה, מוקצית חופשת לידה עבור האם בלבד ולצידה ניתנת חופשת הורות לכל הורה בנפרד. חופשת הלידה לאימהות היא בת 14 שבועות בתשלום של 67% משכרה הממוצע של האם. בנוסף, שני ההורים זכאים, בנפרד, לתקופת הורות בשנה הראשונה לאחר הלידה. במחצית הראשונה של השנה הראשונה בתשלום של 67% מהשכר הממוצע ובמחצית השנייה בתשלום של 50%. בנוסף, אם כל הורה מנצל חלק מסוים מהחופשה המוקצית עבורו, הוא מקבל כבונוס אפשרות להאריך את תקופת ההורות בחודשיים.

על אף החופשה הנדיבה, שיעור המימוש של חופשת הלידה בקרב האבות ביפן נמוך מאוד ועומד על כ-6%, לעומת 82% בקרב האימהות (שם, עמ' 20), מחקרים מראים שכשליש מהאבות היפנים רצו לנצל את חופשת ההורות שלהם אך ויתרו על כך. ניתן להציג הסבר תרבותי המתבסס על תרבות התעסוקה הייחודית ביפן. מחקרים מכלים כי מעסיקים נוטים לפרש ניצול של חופשת הלידה אצל אבות כתיעדוף נמוך מדי של העבודה על פני החיים הפרטיים, "מה שיכול למנוע קידום בהמשך ולגרום לפגיעה בתנאים (Pinsker, 2020). בנוסף, נראה כי יש קשר לתפיסה מגדרית של הורות, המטילה את האחריות על האם בלבד, תפיסה זו משתקפת בפערי שכר מגדריים של 25.7% מבין העובדים במשרה מלאה (Kuhn, 2019).

באיסלנד, הנחשבת למדינה המובילה בעולם בתחום השוויון המגדרי, מונהגת מדיניות של חופשת אימהות נפרדת, חופשת אבהות נפרדת ותקופת הורות בתשלום המתחלקת בין בני הזוג,

כאשר מקור המימון הוא מס ביטוח המשולם על ידי העובדים והמעסיקים. מדיניות זו התעצבה בתחילת שנות האלפיים, בעקבות ביקורת של ארגוני נשים ואיגודי עובדים על מדיניות חופשות הלידה שהייתה נהוגה באיסלנד עד אותה העת. מדיניות שלא הקצתה חופשת לידה נפרדת לאבות ושחופשת הלידה שהוקצתה בה הייתה הקצרה ביותר מבין המדינות הנורדיות.

חופשת האבהות והאימהות באיסלנד אורכת שלושה חודשים שבהם מוענק תשלום של 80% מההכנסה הממוצעת של ההורה, בנוסף מונהגת באיסלנד גם חופשת הורות, גם היא בת שלושה חודשים, בתגמול זהה (מן, 2018). שיעור הניצול של חופשת הלידה ותקופת ההורות בקרב אבות באיסלנד עומד על 91.4%, השיעור הגבוה ביותר בקרב מדינות ה-OECD, כאשר 30% מימי חופשת ההורות ותקופת הלידה שנלקחו באיסלנד ב-2016 נלקחו על ידי אבות (Pinsker, 2020). נראה שאחת הסיבות לניצול נרחב כל כך היא תמיכה חברתית רחבה, תמיכה המשפיעה גם על שוק העבודה ועל המעסיקים. מחקרים מראים שלאחר החלת הרפורמה, אימהות חזרו לעבודה מהר יותר ובשיעור גבוה יותר והשוויין בין נשים לגברים עלה (Gíslason, 2017).

(4) יפן, איסלנד וישראל

ישראל	איסלנד	יפן	
15 שבועות בתשלום מלא ועוד 11 שבועות ללא תשלום.	שלושה חודשים בתשלום של 80% משכרה הממוצע של האם.	חופשה בת 14 שבועות בתשלום של 67% משכרה הממוצע של האם.	חופשת לידה לאימהות
3 ימי חופשה ו-3 ימי המחלה ממקום העבודה. בנוסף יכול לקחת חלק מחופשת הלידה של האם על חשבונה החל מהשבוע השביעי.	שלושה חודשים בתשלום של 80% משכרו הממוצע של האב.	אין.	חופשת לידה לאבות

<p>אין.</p>	<p>שלושה חודשים בתשלום של 80% משכרו של ההורה.</p>	<p>שני ההורים זכאים כל אחד בנפרד לתקופת הורות בשנה הראשונה לאחר הלידה, ב-180 הימים הראשונים מתוכה יהיה תשלום של 67% מהשכר ממוצע, ולאחר מכן של 50%. ניתן בונוס של הארכת תקופת ההורות בחודשים אם כל הורה מנצל חלק מסוים מהחופשה המוקצית עבורו.</p>	<p>תקופת הורות</p>
<p>1% ניצול לחופשת הלידה על חשבון האם.</p>	<p>91.4% ניצול לחופשת הלידה לאבות ו-30% ניצול של כלל ימי חופשת הלידה וההורות במדינה.</p>	<p>6% ניצול של תקופת ההורות.</p>	<p>ניצול בקרוב גברים</p>

טבלה 1

השוואת אחוזי הניצול של חופשת ההורות ביפן, איסלנד וישראל

(5) מסקנות לגבי ישראל

מההשוואה בין שלושת המקרים של ישראל, יפן ואיסלנד עולים מספר ממצאים מעניינים. ראשית, על אף שביפן יש חופשת לידה ייעודית לאבות ובישראל אין, בשתיהן שיעור הניצול של חופשות לידה ותקופות הורות על ידי אבות נמוך במיוחד ובשתיהן פערי השכר המגדריים גבוהים (22.7% בישראל ו-21.7% ביפן). ייתכן שהדבר נובע מהטיה מגדרית אודות תפקיד ההורה המטפל והמפרנס במשפחה, הטיה שכיחה בשתי המדינות. שנית, על אף שביפן ובאיסלנד מונהגים מודלים דומים יחסית של חופשת לידה נפרדת לאבות ולאמהות וחופשת לידה משותפת לחלוקה בין בני

זוג, אחוז הניצול של חופשות לידה על ידי גברים ביפן נמוך בעוד שאחוז הניצול של חופשות לידה על ידי גברים באיסלנד גבוה במיוחד. ייתכן שההסבר לכך הוא הדומיננטיות של רעיון השוויון המגדרי בתפיסה החברתית באיסלנד, בניגוד לדומיננטיות של חשיבות העבודה והקריירה ביפן.

מהשוואה זו עולה כי על אף שנראה שחופשת לידה ייעודית לאבות היא תנאי מרכזי לשותפותם בחופשת הלידה, ככל הנראה היא אינה תנאי מספיק. כפי שצוין, נראה שהשתתפות הנמוכה של אבות יפניים בחופשות הלידה ותקופת ההורות נובעת בין היתר מתרבות העבודה התובענית הנהוגה בחברה היפנית, ומתפיסות מגדריות המגדירות את האם כאחראית על תפקודי ההורות וכמפרנסת משנית. זאת, לעומת איסלנד המובלת על ידי ערכים של שוויון בין המינים המגיעים עד לרמת המעסיקים, ערכים המספקים לגיטימציה לאבות לקחת חלק פעיל יותר ולהשתתף בגידול הילוד, השתתפות שמשפיעה לטובה בתורה על פער השכר המגדרי במדינה. בישראל לעומת זאת, חופשת לידה ייעודית לאבות אינה ניתנת לפי חוק ופער השכר גדול יחסית. אולם, המחקר הקיים כיום אינו מאפשר לבדוד את הגורם התרבותי כגורם המשפיע היחיד, וגם אם כן, קשה עוד יותר לבדוד את הגורם הספציפי בתרבות הגורם לשוני בין המדינות, ולכן קשה להסיק מסקנות נחרצות לגבי ישראל מההשוואה לעיל.

כפי שעולה מההשוואה הנידונה לעיל וממחקרים אקדמאיים מקיפים יותר (מן, 2018, עמ' 4), נראה שמומלץ להוסיף חופשת לידה ייעודית בתשלום לאבות בישראל על מנת להביא לעלייה באחוז הניצול של חופשות לידה ותקופת הורות על ידי אבות. הצעה כזו אף עלתה לסדר היום בחודש מאי 2022, כאשר שר האוצר אביגדור ליברמן ושרת התחבורה מירב מיכאלי הצהירו שבמסגרת התקציב הדו-שנתי של 2023 הם מתכוונים להוסיף חופשת לידה בתשלום לאבות באורך שבועיים בנוסף לחופשת הלידה של האם אך לא במקביל אליה, ככל הנראה במטרה לעודד נשים לחזור מעט מוקדם יותר לשוק העבודה (דורי, גלובס, 2022). עם זאת, כפי שהסברתי, נראה שחשוב להשקיע בקידום תפיסה מגדרית שוויונית יותר בחברה הישראלית של תפקיד הגבר ותפקיד האישה במשפחה. תפיסה שתיצור לגיטימציה רחבה יותר שתתרום גם כן לניצול חופשת הלידה על ידי גברים. ניתן לקדם

תפיסה כזו במספר רב של אמצעים, כמו הגברת הייצוג של נשים בתפקידי מפתח ותוכניות לימוד שוויוניות בבתי הספר, לצד זאת, כדאי לקדם נורמות שיביאו מעסיקים לעודד ניצול חופשת לידה בקרב גברים.

ביבליוגרפיה:

דורי, א., לא על חשבון האם: אבות יהיו זכאים לחופשת לידה, גלובס, 11.5.2022, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=100141160>
0

הלמ"ס, הודעה לתקשורת- ילודה ופריון בישראל 2020, 21.2.2022, טרכטנברג, מ., & לייזר, ר., מתווה חדש לתקופת לידה והורות: טובת הילד, ההורים והמשק, מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, (חיפה, 2019)

מן, י., הזכות לאבהות פעילה המלצות לשינוי מדיניות חופשת הלידה בישראל, שדולת הנשים (תל אביב, 2018)

קלינגבייל, ס., & דטל, ל., יוזמה חדשה - חופשת לידה חובה לגברים: "לצאת מהמלכודת שפוגעת בנשים", דה מרקר, 5.11.2019, <https://www.themarker.com/news/.premium-1.8086915>

Bowers, L., & Fuchs, H., Women and Parents in the Labor Market - Israel and the OECD, Taub Center, (Jerusalem, 2019)

Gíslason, I., "Fathers on Leave Alone in Iceland: Normal Paternal Behaviour?", in Comparative Perspectives on Work-Life Balance and Gender Equality, Volume 6, eds. Margaret O'Brien, Karin Wall, pp. 154-158, (Springer: Switzerland, 2017)

Kuhn, A., Why Japanese Fathers Don't Take Paternity Leave, npr, 29.12.2019, <https://www.npr.org/2019/12/29/792146700/why-japanese-fathers-dont-take-paternity-leave>

OECD Data, Gender Wage Gap,
<https://data.oecd.org/earnwage/gender-wage-gap.htm>

OECD Data, Fertility Rates,
<https://data.oecd.org/pop/fertility-rates.htm>

Pinsker, J., Why Icelandic Dads Take Parental Leave and Japanese Dads Don't, The Atlantic, 23.1.2020,
<https://www.theatlantic.com/family/archive/2020/01/japan/-paternity-leave-koizumi/605344>

ראיון | פרופסור קרנית פלוג

איילת הלר ומיכל לוי
סטודנטיות שנה ג' באוניברסיטה העברית

פרופסור קרנית פלוג היא כלכלנית ישראלית, נגידת בנק ישראל לשעבר (2013-2018), סגנית נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה וחברת סגל במחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית. איילת הלר ומיכל לוי זכו להיפגש עם פרופסור פלוג לשיחה מרתקת על יוקר המחייה, אינפלציה וסוגיות כלכליות-חברתיות בוערות.

אי אפשר שלא להתחיל בשאלה על יוקר המחייה ועליית המחירים: מה הצעדים שלדעתך על הממשלה לעשות?

זו שאלה שצריך לפרק ולעשות הבחנה בין המושגים. בין יוקר המחיה שמתייחס לרמת המחירים ביחס לכוח הקנייה, לבין יוקר הדיור שמתייחס לעליית השכירות ומחירי הדירות, והאינפלציה שזו העלייה של מדד המחירים לצרכן. חשוב מאוד לפרק אותם, גם כדי להתייחס בצורה יותר מדויקת למושגים, וגם כדי להבין את הסיבות לכל אחת מהתופעות, ואת המדיניות שצריך לנקוט בה, כדי לטפל בכל אחת מהסוגיות האלה.

יוקר המחייה - רמת המחירים בישראל ביחס לתוצר לנפש היא גבוהה יחסית בהשוואה למדינות ה-OECD, גבוהה משמעותית אפילו. הפתרונות והדרכים לטיפול הם בעיקר בתחום התחרות - בייצור, בשיווק ובייבוא. זה מה שמונח לפתחה של הממשלה, שמנסה לעשות צעדים בכיוון, כמו רפורמת החקלאות, שניתן להתווכח על פרטיה, אך הפתיחה לייבוא היא בוודאי בכיוון הנכון. הגנות בצורת מכסים או מכסות לא רק פוגעות בצרכן, אלא גם מונעות שיפור בהליכי הייצור. בנוסף, הפחתת המכסים היא כיוון חיובי, אך עדיין יש לטפל בהפחתת כוחם של היבואנים הבלעדיים

תוך הגנה על ייבוא מקביל, ובהגברת התחרות בתחום הקמעונאות. בתחום זה לא נעשה מספיק בשביל לאכוף מניעה של הסדרים מפלים בין יבואן גדול ורשת קמעונאית גדולה- מהמקום במדף ועד הנחות בלעדיות.

האינפלציה - הנושא מונח בעיקר לפתחה של המדיניות המוניטרית, מדיניות הריבית. העלייה באינפלציה התחילה מבעיות בצד ההיצע - בעיות בשרשרת האספקה, עליית מחירי התובלה הימית ומחירי הדלקים בעקבות המשבר באירופה, וכן של גרעינים, דשנים ומתכות. ככל שזה בצד ההיצע, יש לזה ממד זמני, יש להניח שהבעיות בשרשרת האספקה והבעיות הקשורות במלחמת רוסיה-אוקראינה הן לא לטווח הארוך. אך לאלו הצטרף גידול בביקושים, שחלקו קשור לצריכה המוגברת לה אנו עדים אחרי תקופה ארוכה של קורונה במהלכה אנשים צרכו פחות, בעיקר שירותים הכרוכים במגע קרוב, בעוד הכנסתם לא נפגעה. השילוב של הדברים הללו הביא לעלייה באינפלציה בכל המדינות, כולל ישראל, אם כי בעוצמה פחותה. בארה"ב המדד האחרון היה 8.5%, ממוצע מדינות ה-OECD הוא 7.7%, בעוד שבשראל 4.0%. בישראל המספרים נמוכים יותר בגלל ייסוף של השקל לאורך זמן, שמנע חלק מהגלגול של עליות המחירים למחירים המקומיים, ובזכות הגז הטבעי אשר נכון להיום מהווה כ-50% מייצור החשמל, בעוד במדינות אחרות העלייה החדה במחירי האנרגיה מהווה את החלק הארי בעליית האינפלציה. כלומר, בעליית האינפלציה יש מרכיב זמני הקשור בצד ההיצע, ואת מרכיב הביקוש, התחממות יתר של המשק, בו על המדיניות המוניטרית לטפל.

מחירי הדיירות - התופעה של עליית מחירי דיירות היא תופעה עולמית. בישראל, הבעיה חריפה במיוחד בשל גידול האוכלוסייה. הבעיה העיקרית היא שהיקפי הבנייה למגורים אינם מספיקים לאורך זמן. בשנה האחרונה חל גידול משמעותי בשיווק הקרקעות, בהיתרי ובהתחלות בנייה. אם יתמידו בהם כמה שנים, ייתכן שמשבר הדיור ייפתר. בשנים האחרונות, בגלל חוסר יציבות פוליטית היה מספר מועט של התחלות בנייה ושיווקי קרקע, מה שיצר צבר משמעותי. נוסף על כך, בישראל אין שכירות ארוכת טווח מוסדרת. זהו כשל שצריך לטפל בו משום שזוגות צעירים שלא רוצים

לנדוד מדירה לדירה ולהיות נתונים לחסדי בעל הבית הפרטי, נאלצים לקנות דירה. הממשלה הנוכחית מכירה בזה, ועושה מאמצים להגביר את התמריצים לבנייה מוסדית לשכירות. עם זאת, קיים חוסר אמון בהתמדת העלייה בהיקפי הבנייה, ולכן הציפיות לעליית מחירים מריצות את הצעירים לקנות דירות. כך נוצר "מעגל קסמים" - אם יש חוסר אמון, המחירים ממשיכים לעלות. רק מדיניות עקבית ואמינה יכולה לשבור את המעגל.

האם וכיצד ניתן להתמודד עם משבר הדיור בטווח הקצר?

אין פתרונות אמיתיים בטווח הקצר. בשנת 2021 הגדילו מאוד את היקפי הבנייה, בזה צריך להתמיד. פתרונות טווח-קצר בראייה לאחור גרמו לתנודות, אך לא באמת שינוי את המגמה. הניסיונות לייצר פתרונות דוגמת הגרלות אינם פתרונות אמיתיים ויסודיים לבעיה, הם מייצרים תנודתיות רבה - בתקופות שיש הגרלות אנשים רצים להגרלות ואולי יוצאים מהשוק החופשי, אך מדובר במשהו זמני, אם הם לא מגרילים הם חוזרים לשוק "בגדול". זה מה שקרה בסיום התוכנית. בנוסף, מחיר למשתכן הייתה תכנית מאוד גרסיבית, מי שנהנו מההנחה הגדולה ביותר הם מי שיכלו לשלם להביא הון עצמי משמעותי למשל על דירה ברעננה. במובן הזה זאת גם לא הייתה תכנית טובה מבחינה חברתית. מעבר לזה, חלק מההגרלות היו על פרויקטים הנמצאים בשלבים מאוד מוקדמים, כאשר ההמתנה לדירה בתוכנית עמדה על 5-6 שנים; מכל הסיבות האלו זו לא דרך נכונה לטפל במשבר.

נחזור לדבר מעט על האינפלציה. מה דעתך על עליית הריבית? האם את צופה שישראל תצליח להמשיך להישאר ברמות אינפלציה וריבית נמוכות ביחס לשאר מדינות ה-OECD?

לו מדובר היה בעליית מחירים או עלייה באינפלציה שהיא תולדה של תופעות זמניות בצד ההיצע, אפשר היה לצפות שהאינפלציה תעלה ואז תתמתן בעצמה, ולכן לא היה צורך לנקוט בצעדים של

מדיניות מוניטרית. אך כשאנחנו רואים שהאינפלציה מתמשכת, עוברת את היעד, ובאה יחד עם התחממות של המשק תוך התקרבות לתעסוקה מלאה, ועם עלייה בציפיות לאינפלציה לטווחים הבינוניים נכון שהמדיניות המוניטרית תהיה פחות מרחיבה. הצעד שנעשה ע"י בנק ישראל הוא הצעד המתבקש. זו לא רק העלאת הריבית, אלא גם סימון של תוואי עליית ריבית, כך שיהי עקבית עם החזרת האינפלציה לטווח היעד. מה מצפים לראות בטווח הקצר? החלק של צד ההיצע תלוי בהתפתחויות בסין, רוסיה, אוקראינה, קשור בשרשרת האספקה ומחירי חומרי הגלם. לגבי המחירים המקומיים, תוואי העלאת הריבית המתון אשר יביא את הריבית בעוד שנה לאחוז וחצי יעשה את העבודה בקירור המשק המתחמם. סביר שנראה בחודשים הקרובים אינפלציה ברמה הנוכחית או אולי מעט גבוהה יותר, ואח"כ התמתנות. אני לא רואה את האינפלציה בישראל מגיעה לממדים של ארה"ב ואירופה.

בשנים האחרונות אנחנו עדים להתרחבות ענף ההיי-טק המאופיין בפריון ובשכר גבוהים. כיצד ניתן להתמודד עם תופעות הלוואי של תופעה זו? באילו צעדים יש לנקוט כדי להבטיח שהצמיחה תהיה מנת חלקם של ציבורים נוספים בישראל?

ענף ההיי-טק, בעיקר בתקופת משבר הקורונה, הוא גורם מרכזי לכך שהמשק הישראלי נפגע פחות ביחס למשקים אחרים. זאת משום שהביקוש למוצרים ושירותי היי-טק נותרו גבוהים, וכי האדפטציה לעבודה מרחוק הייתה מאוד טבעית ולכן אפשר היה להיענות לביקוש המוגבר. פריחת ההיי-טק היא פריחה של חלק מהכלכלה שבו מועסקים אנשים עם כישורים גבוהים וכושר השתכרות מאוד גבוה, והיא נשארת נחלתו של אותו מגזר. יעד הממשלה הוא להגדיל את שיעור המועסקים בהיי-טק ל-15%, אשר היום עומד על 10% - השיעור הגבוה ביותר בהשוואה למדינות ה-OECD.

ענף ההיי-טק מסתדר היטב, ולכן לא זקוק להטבות מס או הטבות אחרות, אלא רק להבטחת כוח אדם מתאים. השאלה הגדולה היא

איך מגדילים את הפריון בשאר ענפי המשק? המפתח הוא בחינוך ובהכשרה מקצועית, תוך השקעה בהון אנושי ובתשתיות בשאר המשק. חלק מהקושי הוא שהיצע האנשים עם היכולות הרלוונטיות מוגבל, בוודאי בטווח הקצר, ונשאב ע"י ההיי-טק, מה שמקשה על ענפים אחרים להטמיע טכנולוגיות קיימות. אין פתרון קסם בטווח הקצר, השקעה בחינוך לוקחת הרבה זמן. הפערים בחינוך מאוד גדולים בהשוואה ל-OECD, לא רק שהממוצע במבחני פיז"ה לא מרשים, הפערים בהישגים הלימודיים הרלוונטיים לשוק העבודה מאוד גדולים. אנחנו שיאני העולם בפערים בחינוך. לא נעשה מספיק על מנת לצמצם את הפערים ולאפשר שוויון הזדמנויות לאוכלוסיות חלשות. זהו תפקידה של הממשלה. בנוסף לכך, ישראל משקיעה מעט מאוד בהכשרה מקצועית של אוכלוסייה מבוגרת. היום יש התחלה של שיתוף פעולה בין זרוע העבודה לארגוני מעסיקים, שהיעד שלה הוא להתאים את התכנים של ההכשרות המקצועיות לצרכי המגזר העסקי. ראוי להרחיב מאוד את שיתוף הפעולה.

ראינו שצמצום פערים הוא נושא שאת מרבה להתבטא בו. באילו כלים ניתן לפעול לצמצום פערים?

הכלים העיקריים הם השקעה בהון אנושי, מענקי עבודה ומס הכנסה שלילי. כלים אלו נועדו לטפל באוכלוסייה המבוגרת שעובדת וכושר ההשתכרות שלה מוגבל, לכן יש מקום להשלמה במסגרת מענק עבודה. יתרון נוסף במענקי עבודה הוא עידוד עבודה מדווחת.

לאורך השנים היית תומכת נלהבת בהעלאת גיל הפרישה לנשים. מה עמדתך על המתכונת בה הועבר החוק?

החוק אושר באיחור "אופנתי" של 20 שנה. ההמלצה הראשונה להעלאת גיל הפרישה לנשים והשוואתו לגיל הפרישה לגברים ניתנה בוועדת שושנה נתניהו לפני יותר מ-20 שנים. העלאת גיל

הפרישה ל-65 לא מספקת. תוחלת החיים של נשים יותר ארוכה מזו של גברים, לא הייתה סיבה לעצור בגיל שנקבע. כיום יש עלייה בתוחלת החיים הבריאים, ולכן בשנות הפרישה המוקדמות עדיין נשמרת יכולת העבודה.

הדבר הנכון היה להצמיד את גיל הפרישה לתוחלת החיים, כך שלא יהיה צורך לכנס ועדות נוספות ולשלם מחיר פוליטי בכל העלאה נוספת. הרבה מדינות בחרו במסגרת הזאת. מחקרים מראים שהעלאת גיל הפרישה בעבר לא הביאה לגידול באבטלה בקרב נשים שבגין ההעלאה נשארו יותר זמן בשוק העבודה. יתרה מזאת, חלה עלייה משמעותית בהשתתפות של נשים בגיל הרלוונטי. גיל הפרישה מסמן נורמה בשוק העבודה, אשר רלוונטית מאוד גם לחיסכון לפנסיה עבור נשים. היום רוב החיסכון הפנסיוני הוא חיסכון של "Defined Contributions" כך שהפנסיה מושפעת מגובה החיסכון, אם ישנו. כלומר, אם אישה פורשת מאוחר יותר, היא יוצאת עם פנסיה גבוהה יותר.

הבעיה עם מקצועות שוחקים נכונה גם לגברים. גם בענף הבנייה לא קל בגיל 65. פה לטעמי, החלוקה בין נשים לגברים לא נכונה. צריך לטפל בפערים בשוק העבודה בין נשים וגברים איפה שהם קיימים.

נשמח לשמוע על פעילותך היום - מה הדברים שמעסיקים אותך, מה הדברים הנוערים לדעתך כיום.

אני סגנית נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה. במסגרת המכון לדמוקרטיה אני גם עוסקת במחקר בעצמי. מחקר שאני עוסקת בו היום באופן ישיר מתעסק במוביליות בין-דורית. שאלת המחקר היא עד כמה הכנסה מעבודה של ההורים מקבעת את ההכנסה מעבודה של דור הצאצאים. למכון לדמוקרטיה שתי רגליים - רגל אחת עוסקת בהגנה על הדמוקרטיה וחיזוק הדמוקרטיה בכל מיני היבטים. הרגל השנייה עוסקת בהיבטים כלכליים, בעיקר של הטווח הארוך. המטרה היא לשפר את המדיניות הכלכלית עם הסתכלות על הטווח הארוך, להביא לשיפור של המגזר הציבורי בנושאים שקשורים בשוק העבודה,

באקלים - נושא שהמכון מוביל בו שיתוף פעולה בין משרדים, ובשילוב האוכלוסיות החרדית והערבית בשוק העבודה.

באופן כללי, אני חושבת שאחד המחירים של אי-היציבות הפוליטית בשנים האחרונות הוא שהעיסוק במדיניות לטווח ארוך זז הצידה, והנטייה היא לנסות להשיג הישגים בטווח הקצר. ככל שאי-היציבות הפוליטית מתגברת, הנטייה הזאת מתגברת. אחד הנושאים שמעסיקים אותנו במכון לדמוקרטיה הוא איך להטמיע חשיבה לטווח ארוך ונקיטת מדיניות שמסתכלת לטווחים יותר ארוכים, גם בהינתן אי-היציבות הפוליטית.

בנוסף אני חברה בשתי וועדות - אחת אמורה לבחון ולהציע שינויים במבנה הרגולציה הפיננסית, והשנייה זו הוועדה לחקירת פרשת הצוללות. שתי הוועדות מאוד בהתחלה, ולכן לא ארחיב. כמובן גם חלקכם פגשתם אותי כמרצה באוניברסיטה.

לסיום, נשמח לקבל ממך מילה לסטודנטים הצעירים. רבים מאיתנו נמצאים לקראת צומת דרכים, בה הרבה מכריעים בין המגזר הציבורי לפרטי (לפחות לזמן הקרוב). נשמח לשמוע מניסיונך, איפה את רואה חשיבות בהשתלבות של סטודנטים המעוניינים להשפיע על המשק.

אתן מכירות בכלכלה את המושג העדפה נגלית, נכון? אז ההעדפה הנגלית שלי היא להיות חלק מהשירות הציבורי. אני חושבת שהשירות הציבורי מאוד צריך אנשים עם ראייה רחבה, השכלה רחבה, יכולות ואיזה להט להשפיע על המציאות של חיינו. אני חושבת שזה חשוב במיוחד במדינה שבה הממשלות מתחלפות ויש איום תמידי של בחירות, אז הפוליטיקאים נוטים להתמקד עוד יותר בטווח הקצר. לכן למשרתי הציבור יש תפקיד מאוד חשוב בהשפעה על עיצוב המדיניות. מי מכן שרוצה להשפיע על המציאות של החיים שלנו, של הילדים שלנו, ומוכנה להקדיש ממיטב זמנה ומרצה לעבודה בשירות הציבורי, אני חושבת שזה מאוד מתגמל. גם לאחר שסיימתי את 30 שנותיי בבנק ישראל, מצאתי את עצמי בסופו של דבר, עוסקת בנושאים שדיברנו עליהם מתוך איזשהו

רצון באמת להשפיע על המציאות כאן, באופן שאני חושבת שרק אנשים שעובדים בשירות הציבורי ויש להם את הלהט, את הדרייב לעשות את זה, וגם איזושהי הסתכלות יותר רחבה על החברה בה הם חיים, יכולים באמת לתרום. אני חושבת שבמסגרת המסלול, טוב גם לעשות מעברים, לעשות כמה שנים בסקטור העסקי אולי, גם כדי להבין איך הדברים נראים בצד השני. לא עשיתי מספיק מזה בדרך. זה נותן נקודת מבט שמסייעת בעיצוב מדיניות. יש משהו מאוד מתגמל בלהשפיע על המציאות מהמגזר הציבורי.

ביקורת ספר | כוונות טובות, כוונות רעות: כיצד סיוע עלול להזיק - סקירה וביקורת על "Dead Aid"

שרון לוי

סטודנט שנה א' באוניברסיטה העברית

מפעל הסיוע הבינלאומי לכלכלות אפריקה מונה עשרות אלפי עובדים, אינספור פרויקטים ומיליארדי דולרים שמושקעים ביבשת ופיתוחה. על-אף זאת, ובניגוד לאינטואיציה של רובנו - חייו של האדם האפריקאי נשארו ללא שינוי: תוחלת החיים שלו ושל ילדיו נמוכה בהשוואה למקבילים לו בעולם המערבי, ממשלתו המושחתת אינה מספקת לו שירותי רווחה בסיסיים ועוני קיצוני הוא נחלת הכלל. ספרה של דמביסה מויו, "Dead Aid" (188 עמ', הוצאת Penguin Books), מנסה לקשר בין הסיוע הבינלאומי למצבה הכלכלי העגום של אפריקה. בספרה, מויו מסבירה בפירוט כיצד הסיוע מנציח את העוני, מעודד שחיתות שלטונית, גורם לאינפלציה ולשלל אתגרים כלכליים נוספים. תיאור הבעיות אמנם ברור ומשכנע, אך מנגד הפתרונות המוצעים לוקים בחסר ופשטניים. עם זאת, מכלול יתרונותיו של הספר עולים על חסרונותיו, והוא מומלץ לכל המבקש ללמוד על יבשת אפריקה ועל כלכלה, כאחד.

זה שנים ששאלת הישארותה של יבשת אפריקה בתחתית רמת הפיתוח העולמי זוכה לעיסוק נרחב מצד חוקרים רבים. מצוידים בנקודת מבטם הייחודית, תהיה זו גאוגרפית, כלכלית או היסטורית - הם מספקים תשובות רבות ומגוונות, ולעיתים אף סותרות, לשאלה זו. ככל הנראה הדוגמה הפופולארית ביותר לכך

נמצאת בספר "רובים, חיידקים ופלדה", בו מסביר ג'ארד דיימונד כי הטופולוגיה והסביבה הגאוגרפית ביבשת פחות מותאמים למניפולציה אנושית על הטבע, ובפרט לביות בעלי חיים וחקלאות.¹ בניגוד אליו, בספרה "Dead Aid", פורסת הכלכלנית הזמבית דמביסה מויו (Dambisa Moyo) את תפיסתה על מצבה הכלכלי של היבשת ומסבירה את הנקודה המשמעותית ביותר שלדעתה מתפספסת על-ידי חוקרים רבים. לטענתה, הבעיה בהסברים כמו זה של דיימונד לא נעוצה בכשל מתודולוגי או בחוסר דיוק מסוים, אלא בכך שהם ממסגרים את השיח על אפריקה סביב הסברים דטרמיניסטיים שמהדהדים חוסר אונים אל מול אתגריה הדחופים של היבשת.

לדעתה של מויו, הסברים דטרמיניסטיים על גורלה הכלכלי של אפריקה לוקים בחסר. ספרה, כמו שנרמז בשמו, שם דגש על כישלוננו הטראגי של הסיוע הבינלאומי לאפריקה בעשרות השנים האחרונות. לשיטתה, מיליארדי הדולרים שהגיעו מממשלות וארגונים בינלאומיים הם לאו דווקא הפתרון לקשיים הכלכליים של היבשת, אלא למעשה הבעיה עצמה.

שורשיו ההיסטוריים של הסיוע הממשלתי לאפריקה נטועים באירופה. לאחר סיומה של מלחמת העולם השנייה, פתחה ממשלת ארה"ב ב"תכנית מרשל", במסגרתה - השקיעה מיליארדי דולרים בשיקום אדמות אירופה החרוכות, בשיתוף עם ה-OEEC (לימים ה-OECD). ההצלחה היחסית של התוכנית הולידה רעיון שהפך נר לרגליו של העולם המערבי - על מדינות עשירות לסייע למדינות עניות בעזרת העברה ישירה של כספים. לטענתה של מויו, מאז ועד היום מתואר הסיוע למדינות אפריקה העניות כ-"פרה קדושה" שאין לערער עליה. אולם, לטענתה, הסיוע לאפריקה בשם אותו אידיאל מוסרי וצודק הפך למנגנון מזיק שלאו דווקא מביא לצדק.

Diamond, J. (1999). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W.W. Norton & Company.

אך כיצד ניתן להגיד שהסיוע אינו מביא לצדק ולא מסייע לאפריקה? ניתן לראות כי בשנים האחרונות שיעורי צמיחה ממוצעים של כחמישה אחוזים ברחבי היבשת, התפשטות איטית אך עקבית של בחירות דמוקרטיות והתפתחות חברתית-כלכלית של רבות ממדינות אפריקה.² להשקפת מויו, הקשר הסיבתי בין הסיוע לבין מגמות אלו קלוש עד לא קיים. בעוד שלכאורה ניתן לייצר מצג שווא שמא כלכלות אפריקה חוות תנופה אדירה, המציאות דווקא מצביעה על תמונה שונה: השכר הריאלי ביבשת נמצא בסטגנציה מאז שנות השבעים ואחד מכל שבעה ילדים נפטר לפני גיל שבע. לצד זאת, שיעורי ידיעת קרוא וכתוב נותרו נמוכים מאוד ביחס למערב, וסוגיות כמו רעב, מחלות קשות ומחסור במים נקיים נותרו בעיות משמעותיות ביבשת.³ לחוסר ההלימה בין השיפור במדדים המאקרו-כלכליים לבין רמת החיים הנמוכה של האדם האפריקאי בקצה קוראת מויו "פרדוקס מיקרו-מאקרו", ולדעתה הוא נמנה בין הרעות החולות הגדולות ביותר של הסיוע הבינלאומי.

לפי מויו, מקורו של הפרדוקס נמצא בנטייתן של המדינות המסייעות להעריך רק את השפעותיו החיוביות בטווח הקצר של הסיוע, תוך התעלמות מהשלכותיו לטווח הארוך. כך למשל, הרצון להילחם בהתפשטות המלריה ביבשת נענה מצד המערב במשלוחי ענק של כילות להגנה נגד יתושים. מלבד העובדה שכילות אלו שימשו לעיתים כרשתות דיג, לא הייתה להן תרומה כלל ולמעשה הן אפילו פגעו בתעשיית ייצור הכילות המקומי שהושבתה כמעט לחלוטין. כלומר, הרצון להיטיב בטווח הקצר עלול דווקא לפגוע בהזדמנויות להתפתחות כלכלית לטווח הארוך, ולייצר תלות של מדינות ופרטים בסיוע חיצוני.

הביקורת על התלות בסיוע היא מן הרעיונות המרכזיים בספר, והיא מתייחסת הן לרמת הפרט והן לרמת המדינה, כחלק מתהליך שמויו מכנה "The vicious cycle of aid".⁴ בבסיס הביקורת עומד

Moyo, D. (2010). *Dead Aid: Why aid is not working and how there is another way for Africa* (pp. 3-4). Penguin Books.

Ibid, pp. 5-7³

Ibid, pp. 48-52⁴

הרעיון שכספים שמגיעים לממשלות מושחתות עלולים להוות תמריץ משמעותי לשינוי חוקי המשחק לרעת האינטרס הציבורי. בתגובה לכך, האטרקטיביות הכלכלית של המדינה עלולה לצנוח ולהבריח משקיעים חיצוניים ומקומיים. בהיעדר השקעות, שיעורי הצמיחה יקטנו ויביאו לסטגנציה כלכלית שתגרום לשיעורי העוני והאבטלה להאמיר עוד יותר. לבסוף, כלכלת המדינה תדחק לפינה ותזדקק לסיוע נוסף. התהליך חוזר שוב ושוב עד שנוצרת תלות אדירה של מדינות בסיוע חיצוני בינלאומי.⁵

הבחירה של מויו להתחיל את התהליך בשחיתות הציבורית אינו מקרי, שכן לטענתה לא ניתן להצביע על מדינה אפריקאית שמוסדותיה אינם נגועים בשחיתות. אפריקה מלמדת אותנו שיעורים חשובים ומפתיעים במדיניות כלכלית, כשבראשם הרעיון שסיוע כלכלי עלול לסייע לשחיתות ציבורית. בדומה לסיוע, גם משאבי טבע באפריקה נתפסים על-פי רוב כקללה יותר מאשר כברכה, כיוון שלעיתים הם מהווים כר פורה להזדמנויות להתעשרות של גורמים חזקים על חשבון הציבור העני. הסיוע שנע מהמערב לממשלות אפריקה דומה לאפקט שיש לאותם משאבים, אך נבדל מהם בניואנס משמעותי - הוא תוצאה של מדיניות אקטיבית שתכליתה שגשוג.

הפרדיגמה העומדת מאחורי מדיניות הסיוע הבינלאומי גורסת כי הוא מחזק את השירות האזרחי ומצמצם פערים בין השלטון לאזרחיו, עמדה שמגובה עד היום בתפיסת הבנק העולמי את הסיוע כ-"השריון המוצלח ביותר כנגד שחיתות".⁶ לתפיסתם, הסיוע יאפשר לממשלות להעלות את המשכורות של המגזר הציבורי - צעד זה ימשוך מתחרים חזקים ומשכילים יותר למשרות ציבוריות כך שייווצר סינון טבעי של גורמים עוינים, שעתיד לצמצם את התמריצים לשחיתות. אולם במציאות, דווקא המוכשרים והמשכילים, אלו שאמורים להשתמש בסיוע כדי לשקם את היסודות הכלכליים של מדינתם, בוחרים להשתמש בכסף כדי לחלץ עצמם ממעגל העוני ולחבל בצמיחת המדינה. היתר, שלא

Ibid⁵

Ibid, pp. 54-60⁶

התמזל מזלם להימצא קרוב לצלחת - עושה כל שביכולתו כדי להימלט מהמדינה ולהגר למערב.⁷

אם כן, לאור הבעיות הרבות שעולות מהסיוע הבינלאומי, נשאלת השאלה מדוע מדינות עשירות ממשיכות להעבירו ולעודד שחיתות זו? מעבר למניע המוסרי שכבר נידון, יש למיני עוד שני הסברים מרכזיים. ראשית, קיים בנושא לחץ ציבורי ופוליטי משמעותי מכיוון שהסיוע נהפך למגנון גדול ומשומן. עשרות אלפי אנשים מועסקים בבנק העולמי, ב-IMF (קרן המטבע הבינלאומית) ובאוו"ם על ארגוניו השונים. הפיכת מנגנון הסיוע לתעשייה של ממש הובילה לכך שהעוסקים בדבר שכחו כי מטרת הסיוע הוא לסייע, ולא רק לגייס כספים. שנית, ניסיון התורמים להגיע למסקנות משותפות על זהות המדינות המושחתות מעלה חרס. דוגמה מפורסמת לכך לקוחה מארצות הברית. ב-2002, משטר בוש החליט לבצע הערכה של הכלכלות העניות בעולם, במטרה להעביר סיוע אמריקאי של חמישה מיליארד דולר למדינה הענייה ביותר. מספר שבועות לפני הפרסום של הבית הלבן, חשפה ה-IMF אירוע שחיתות גדול במלאווי. בזמן שהאוכלוסייה המקומית סובלת מרעב מחפיר, משלוחי ענק של תבואה שהגיעו לממשלה המלאווית נעלמו כלא היו. למרות חשיפת השחיתות של המשטר המקומי והלחצים מצד ה-IMF לתגובה בנושא, הממשל האמריקאי סירב להסיר את מלאווי מבין רשימת המדינות הפוטנציאליות לזכייה.

מעבר לשחיתות, לסיוע הבינלאומי קיימת גם בעייתיות שנובעת מסיבות כלכליות גרידא. כאמור, הסיוע לעיתים מגיע לפרטים בודדים במדינה, ולכן הכספים מבוזזים ברובם על צריכה ולא על השקעה. שיעור ההשקעה המקומית במדינות להן הגיע סיוע יורד בהשוואה לעבר, ולבנקים המקומיים יש פחות כסף להציע להלוואות ארוכות-טווח שיעדן פיתוח מקומי. כמו כן, כספי הסיוע גורמים לעלייה בביקושים למוצרים ושירותים. מויו טוענת כי העלייה בביקושים אינה דבר בעייתי כשלעצמו, אך הבעיה מתעוררת כשמדובר בביקוש שנוצר על-ידי חלוקת כספים מגורם

Ibid⁷

חיצוני.⁸ בדומה להדפסת כסף מסיבית על-ידי ממשלות, גידול בביקושים כתוצאה ממימון חיצוני מוביל לאינפלציה, ועשוי להסביר את שכיחות התופעה ביבשת. רעיון נוסף ולדעתי המעניין מבין מסקנותיה הכלכליות של מויו הוא חנק היצואנים המקומיים לו גורם הסיוע. בעקבות ההשקעות המסיביות באפריקה, יתרות המט"ח (מטבע חוץ) של המדינות עולות וגורמות להתחזקות המטבע המקומי. כתוצאה מכך, כמקרה פרטי של המחלה ההולנדית,¹ ערך הסחורות המקומיות שיועד לייצוא יורד ומביא איתו לירידה בייצור ובתחרות בענפים רבים במשק.⁹

לאחר שהרחיבה על שלל הבעיות שגורם הסיוע הבינלאומי לאפריקה, מויו מתקדמת לחלק השני של ספרה - הפתרונות. בעיניי, חלק זה חלש משמעותית מהחלק הראשון. ההצעות בו מתאפיינות לרוב בפשטנות וחוסר ישימות, מה גם שפעמים רבות הן חוטאות בדיוק באותם מקומות אותם מעוניינת מויו לבקר. בפתרון המרכזי שהיא מציגה, קוראת הכותבת באופן מתבקש להתחיל בתהליך הדרגתי של צמצום הסיוע הבינלאומי, אך לא מובן כיצד דבר זה מתיישב עם המציאות שתוארה על-ידיה בחלק הראשון של הספר.¹⁰ את הצמצום בסיוע מציעה מויו לבצע בשיתוף פעולה עם המדינות התורמות, תוך הסברת הנזקים שהוא מייצר. יחד עם זאת, לא ברור האם מהלך כזה אפשרי - הן מכיוון שמדובר בתיאום בין שחקנים רבים בעלי אינטרסים מגוונים, והן בגלל שמערכות הסיוע, כפי שהיא בעצמה טענה, הפכו לתעשיות עתירות עוצמה שספק אם יסכימו להודות כל-כך מהר בחוסר נחיצותם.

פתרון נוסף ויותר מעניין לדעתי אותו מציעה מויו כתחליף למנגנוני הסיוע המקובלים הוא עידוד השקעות חוץ ישירות וסיפוק שירותי

---

⁸ Ibid, pp. 60-62

¹ "מחלה הולנדית" הוא תיאור שניתן לראשונה לירידה בייצור המקומי בהולנד ב-1959 לאחר גילוי שדה גז במחוז חרונינגן שבצפון המדינה. מאז, המונח מתאר את הקשר בין גילוי משאבי טבע לירידה בייצור ובייצוא של תעשיות מקומיות כתוצאה מהתחזקות המטבע המקומי.

⁹ Moyo, D. (2010). *Dead Aid: Why aid is not working and how there is another way for Africa* (pp. 62-68). Penguin Books.

¹⁰ Ibid, pp 3-68

מיקרו-מימון ליבשת.¹¹ לטענתה, מדובר במנגנון טוב יותר שיעקוף את השחיתות ויביא לשגשוג ארוך טווח של מדינות אפריקה. מנגנון כזה, יעלה בקנה אחד עם הכוונות הטובות לעזור ליבשת. אך גם כאן, טיעונה נעדר כל יישום פרקטי או תוכנית פעולה סדורה. הצעתה לעידוד השקעות סיניות באפריקה נראה דווקא כפתרון ישים, אך בהתחשב בעלייה בהיקף ההשקעות הסיניות באפריקה שמתרחשת בשנים האחרונות - ההצעה היא בגדר התפרצות לדלת פתוחה.

אף על פי זאת, ספרה של מויו מעלה נקודות מחדשות ומצליח לשים זרקור על השלכות שרובנו לא מודעים להן במנגנוני הסיוע למדינות מתפתחות. חלקו הראשון של הספר מספק בסיס ידע נהיר ומעניין למורכבויות הקיימות במודלים העכשוויים של כלכלת הפיתוח, ומסביר במידת מה את המלכודות הכלכליות הרבות אליהן נקלעות כלכלות מתפתחות. יחד עם זאת, חסרה התייחסות משמעותית לעמדה הנגדית התומכת במדיניות הסיוע, ודבר זה גורם לקורא להיחשף לתמונה חד-צדדית, פשטנית ולא מייצגת של התחום. בנוסף, לעיתים נראה כי באמצעות בחירת המילים והתעמקות בהיבטים ספציפיים של הנושא, הכותבת מנסה בעיקר להכות גלים או לייצר פרובוקציה, ופחות לשכנע את הקורא ולשנות את המציאות. על אף חסרונותיו, ספרה של מויו מספק הצצה מרתקת אל השקפת עולמה הייחודית. אין לי ספק שהוא יעניק עניין רב לקוראיו ויספק תובנות מעניינות ולא שגרתיות על כלכלת אפריקה.

---

¹¹ מיקרו-מימון הם שירותי בנקאות ופיננסיים (אשראי, הלוואות, ביטוח ועוד) שמיועדים לפרטים עניים אשר אין בידם גישה לשירותי בנקאות מסורתיים.

Diamond, J. 1999. Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies. W.W. Norton & Company.

Moyo, D. 2010. Dead Aid: Why aid is not working and how there is another way for Africa. Penguin Books.

אקטואליה | חייבים להקשיב לפופר: ניתוח פילוסופי של המלחמה באוקראינה

דניאל סרגי
סטודנט שנה ג' באוניברסיטת תל אביב

לנוכח המשך המלחמה העקובה מדם, המתנהלת על אדמת אוקראינה, המאמר שואף לבקר את הרובד האידיאולוגי של שאיפות מנהיג רוסיה, ולדימיר פוטין, דרך הגות הפילוסוף, קרל פופר. הימים האפלים, אליהם הביאה הרדיקליות המהפכנית, בה נטועה מדיניות הקרמלין, מחייבים את בחינת הסכנות בתפיסות "אוטופיות". המאמר קורא לאימוץ חלופת הפוליטיקה הרציונלית של פופר, בניסיון לגדוע את המשך הסבל, הכרוך בחתירה העיוורת אחר שלמות חברתית ומדינית מדומיינת.

(1) הפלישה הרוסית לאוקראינה

ב-24 בפברואר 2022, לאחר ריכוז כוחות נרחב, הכריז נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין, על "מבצע צבאי מיוחד" בחבל דונבאס, שבמזרח אוקראינה. במהרה, התברר כי ה"מבצע המיוחד" הוא מלחמה של ממש, המהווה את המתקפה הגדולה ביותר על מדינה אירופאית, מאז מלחמת העולם השנייה. המלחמה, שעודנה מתנהלת ברחבי אוקראינה, אילצה יותר מ-4 מיליון אזרחים לנטוש את בתיהם ולחצות את גבולות המדינות השכנות כפליטים, וגבתה את חייהם של מאות אזרחים, ואלפי חיילים אוקראינים ורוסים (כלכליסט ו-Ynet 2022; Operational Data ו-Ynet 2022; Portal 2022).

ניתן לנתח את הסיבות למלחמה ולהתעמק בגורמים האפשריים, שהביאו לפריצתה, דרך מגוון זוויות. יש הרואים בה תגובה של פוטין למתרחש בזירה הגיאופוליטית הרחבה, ולמה שהוא מבין כשאיפות האוקראיניות להצטרף לברית נאט"ו. אחרים יטענו כי חילופי השלטון במעצמות הניאו-ליברליות, כגרמניה וארה"ב, לצד חולשת המערב הנוכחית, יצרו חלון הזדמנויות פז בעיני המנהיג הרוסי. ייתכן גם כי מדובר בניסיון לרתום את הציבור הרוסי כלפי אויב חיצוני משותף, במסגרת מאבקי כוח בצמרת השלטון, הנשענים על אינטרסים פוליטיים של פוטין וסביבתו הקרובה (מגן וקובזנצב 2022; סוכנויות הידיעות 2022).

במאמרי, אתמקד ברובד האידיאולוגי של השאיפות המדיניות של פוטין. לאחר הצגת האידיאולוגיה המהפכנית שמניעה את השליט הרוסי, אבקר אותה דרך משקפי אחד הפילוסופים הגדולים בני המאה ה-20, קרל פופר, ההופך בימים אלה לרלוונטי מתמיד. בהמשך, אציג את החלופה של פופר לאידיאולוגיות מהפכניות – הנדסה חברתית קמעונית (Piecemeal Social Engineering). לבסוף, אסביר מדוע, בראייתי, רק ביום בו שליטים ומנהיגים יזנחו אידיאולוגיות אוטופיות, ויאמצו גרסה זו או אחרת של הצעת פופר, נצליח להשתחרר מכבלי המאה ה-20, הממשיכה להכות בנו בתקופה הנוכחית ללא רחמים, חרף קינות אודות שקיעתה.

(2) האידיאולוגיה של הקרמלין

האידיאולוגיה שמניעה את הקרמלין מושפעת רבות מהגות הפילוסוף הפוליטי והאינטלקטואל הרוסי, אלכסנדר דוגין. דוגין, המחזיק בקשרים הדוקים עם האליטה הצבאית, הכלכלית והפוליטית ברוסיה, שימש, בין היתר, כיועצו המיוחד של ראש סוכנות הביון הרוסית וסגן ראש הממשלה לשעבר, סרגיי נארישקין, והיה אחד ממייסדי מפלגת הימין הקיצונית הנאציונל-בולשוויקית (NBP) (ורשיצקי 2022).

אחד ממקורות ההשראה הגדולים של דוגין הוא הפילוסוף הגרמני, חבר המפלגה הנאצית, מרטין היידגר, בו רואה מפתח

להתגברות על המודרניות. האידיאולוגיה של דוגין מתיימרת להציע חלופה תרבותית, רוחנית וערכית לסדר הליברלי החד-קוטבי של המערב המודרני ולתופעת הגלובליזציה. לתפיסתו, אומות מהוות ישויות אורגניות עם מסורת, תפיסת עולם וערכים יחודיים, שאינן ניתנות לשיפוט באמצעות מוסר אוניברסלי אחד. מתוך כך, הוא תופס את הגלובליזציה כתופעה שמהווה אימפריאליזם אמריקאי, אליו הוא מתנגד נחרצות. כמענה לתפיסת המחשבה הליברלית, שלטענתו משמשת כסות למנגנון דיקטטורי של הבניית תודעה, דוגין מציע מהפכה רדיקלית שתביא לשחרור ההוויה ולהשבת האומה הרוסית לגדולתה (שם).

הסדר העולמי החדש, אליו דוגין שואף, לא יכונן בעזרת ההרהורים הפילוסופיים, אותם מבטא בספריו, אלא מחייב, לשיטתו, כיבוש טריטוריאלי, שישב את רוסיה לגדולתה. שבועיים לאחר תחילת המתקפה הצבאית הרוסית על אוקראינה, שכבר הביאה למיליוני פליטים ולאלפי הרוגים, דוגין טען בפומבי כי היא מבשרת את קץ רעיון העולם החד-קוטבי, הנשלט רק ע"י אומה אחת. הוא הוסיף שללא אוקראינה, רוסיה לעולם לא תהיה אימפריה. כיבוש אוקראינה יאפשר, לטענתו, יצירת עולם פלורליסטי שיביא לקץ ההגמוניה הדיקטטורית האמריקאית (שם).

באופן מפתיע, על אף שברית המועצות (להלן, ברה"מ) קרסה כבר לפני עשורים רבים, השימוש של המשטר הרוסי הפוסט-סובייטי באידיאולוגיה המהפכנית שלה לא קרס יחד איתה. אם היה נדמה שהעם הרוסי נותר חשדן כלפי חלומות גדולים והניסיונות להגשימם, התברר כי למנהיגיו יש תוכניות אחרות. בניגוד למדינות, כגרמניה, שבחרו בדרך של השלמה והכרה בעברן המזווע, המורשת הסטאליניסטית הרצחנית מונגשת מחדש, כבסיס המדיניות הרוסית, ומהווה את שורש שנאת הזרים והאוטוריטריות של הקרמלין (לוקאס 2009). מדיניות הקרמלין, תחת שלטונו הארוך של פוטין, מפארת את ברה"מ והיסטוריית האימפריה הצארית, תוך הוקעת המערב. כפי שביטא בנאומו על מצב האומה בשנת 2005, קריסת ברה"מ מכונה בפי פוטין "האסון הגיאופוליטי הגדול ביותר במאה ה-20".

תקיפת המערב ע"י פוטין, לאורך שנות שלטונו, לא נעשית בכדי, וגם משרתת את האינטרסים הפוליטיים שלו. השליט הרוסי וסביבתו יכולים לעקוף כל ביקורת על סמכותנות באמצעות האידיאולוגיה האנטי-מערבית שבה מחזיקים. פוטין אף הצליח לרתום את הדת לאידיאולוגיה, בעזרת קבלת לגיטימציה מוסרית ורוחנית מצד ראשי הכנסייה האורתודוקסית הרוסית, שנהנית מפריחה מחודשת לאחר שנות דיכוייה תחת המשטר הסובייטי (לוקאס 2009).

שאיפות הקרמלין בראשות פוטין, השואב השראה מהוגים רדיקליים כדוגין, מתבססות על אידיאולוגיה מהפכנית (לצד אינטרסים פוליטיים ואחרים), הרואה ברוסיה מיזם או שליחות בעלת יסודות על-טבעיים. כדברי אידיאליסט נוסף בקרמלין וסגן ראש הממשלה לשעבר, ולדיסלב סורקוב, "התרבות היא גורל. האל עשה אותנו רוסים, אזרחי רוסיה" (סורקוב; לוקאס 2009).

בין שאיפות הגדלות של פוטין ובין רווחת אזרחיו אין דבר, ולא חצי דבר, כפי שמעידים הנתונים. התוצר לנפש ברוסיה, למשל, העומד על כ - 29 אלף דולר לאדם, ממוקם במקום ה - 74 בעולם, אחרי מדינות כקוראטיה, תורכיה ויוון, ומהווה פחות ממחצית מזה שבארצות הברית (68 אלף דולר). הייצוא הרוסי נשען באופן מוחלט על משאבי טבע מתכלים, ללא כל ניסיון לפתח הון אנושי בר-קיימא. תקציב הביטחון המנופח של המדינה בא על חשבון השקעה במוצרים ובשירותים ציבוריים. תוחלת החיים ברוסיה, העומדת על 73 שנים בממוצע, נמוכה בכעשר שנים מתוחלת החיים הממוצעת בישראל (כ-83 שנים) (הלמ"ס 2022). יש לציין כי הנתונים הללו צפויים להידרדר באופן משמעותי, בעקבות המלחמה באוקראינה והסנקציות העולמיות שהוטלו על רוסיה בתגובה (כספין 2022).

(3) הביקורת של פופר

בשנים 1944 ו-1945, פרסם הפילוסוף, קרל פופר, את ספריו "דלות ההיסטוריצזים" ו"החברה הפתוחה ואויביה", בהם ניסה לחשוף

את השורשים הרעיוניים, שאפשרו את שני המשטרים הנוראיים ביותר שידעה האנושות – הנאציזם והסטאליניזם.

את ספרו "דלות ההיסטוריצזים", פתח פופר בהקדשה אקטואלית מתמיד, בה מפנה אצבע מאשימה כלפי כל אותם פילוסופים ומנהיגים אידיאליסטים, שמתעלמים מהאנשים הנידונים להידרס תחת כובד משקלן של המהפכות והאוטופיות. ככתוב, "לזכרם של האנשים, הנשים והילדים הרבים מספור, בני כל האמונות, העמים והגזעים, שנפלו קרבן לאמונה הפאשיסטית והקומוניסטית בחוקים הנחרצים של הייעוד ההיסטורי" (פופר 2009).

פופר מבקר את הגישה המכנה "הנדסה אוטופית", אשר מציבה כמטרתה את פתרון השלם והמוחלט של כל הבעיות שקיימות בחברה האנושית. לפי גישה זו, המנהיג גוזר את האמצעים ומטרת הביניים מתוך הגדרתו עבור החברה האידיאלית, אליה שואף כמטרה סופית. כל העת, בכל פעולה אותה מבצע והחלטה אותה מקבל, שואל עצמו האם משרתים ומובילים את המדינה אל האידיאה המדינית שטווה. ע"פ פופר, הגישה מעמידה את האומה ומנהיגיה הגדולים, או המעמדות והרעיונות הגדולים, כנפשות הפעולות החשובות על בימת ההיסטוריה. בראייתה, היחיד אינו אלא כלי משחק, ההופך מכשיר חסר ערך בהתפתחות הכללית של האנושות (פופר 2003, 11).

פופר מתנגד ל"הנדסה האוטופית" הקוסמת, לכאורה, בהצבעה על הקושי להגדיר חברה אידיאלית. לדבריו, קשה, עד בלתי אפשרי, לדון בטיב החברה האידיאלית, וגם אם שלמות החברה והמדינה כלל אפשרית, השגתה רחוקה מאוד. ניתן להגיע להסכמה חברתית אודות הסבל בלבד – שלא באשר לאושר (שם, 162). המדינה נעדרת את האמצעים המוסדיים להנחיל אושר לאדם, ורק מסוגלת למנוע ממנו סבל. החיים החברתיים המורכבים והסבוכים אינם מאפשרים הבניית תוכנית על שתוביל את המדינה לאוטופיה. לשיטתו, על כל אדם ודור חלה התביעה לא להנחיל אומללות בניסיונם להגיע לאותה שלמות, בלתי ניתנת להשגה (שם).

התעמקות בתיאוריה המדעית של פופר מוסיפה נדבך משמעותי לביקורת שלו אודות המדינה האוטופית. פופר, אבי "תורת ההפרכה", הראה כי תיאוריה, המתחילה בהשערת המדען, נכונה רק כל עוד לא הופרכה. על פיו, ההתקדמות המדעית נעשית דרך בדיקה אמפירית של התחזיות, הנובעות מההשערות, אשר ניתנות להפרכה בכל שלב (פופר 2001). האפשרות המתמדת של ההפרכה מונעת ידיעת אמת מוחלטת על העולם הפיזיקלי, לא כל שכן על החברה. מכאן, שכל ניסיון לבנות מדינה אוטופית, על בסיס מה שלתפיסתנו היא חברת מופת מוסרית, עקר. הסבל הכרוך בדרך להגשמת אותה מטרת-על אידיאלית, שנתפסת כאמת נעלה, המגשימה את רצון האל, עולה לאין שיעור על ההבטחה המדומה, העומדת בצל אפשרות ההפרכה המתמדת.

(4) הנדסה קמעונאית חברתית

ההנדסה הקמעונאית מהווה את האלטרנטיבה של פופר למהפכות ולתפיסות אוטופיות. במקום מהפכות מרחיקות הלכת, המקריבות דורות שלמים, בדרך להגשמת חברה "אופטימלית", פופר מציע דרך מתונה, המטפלת בהדרגתיות בבעיות החברתיות באמצעות רפורמות. כשם שלא ניתן להגיע לאמת הוודאית במדע, אלא רק להתקדם תוך לימוד מהטעויות, כך ההנדסה הקמעונאית אינה שואפת להשיג את ה"אושר" האבסולוטי – שאינו בנמצא. במקום זאת, גישתו של פופר מתמקדת במניעת הסבל, המהווה קריטריון שניתן להגיע להסכמה חברתית אודותיו (פופר 2003). משכך, על רפורמות ההנדסה הקמעונאית להתמקד בנושאים חברתיים, כחינוך, ביטוח בריאות, טיפול באבטלה, ותקצוב נגד משברים. בניגוד למהפכות חברתיות ופוליטיות בעלות השלכות רדיקליות דטרמניסטיות, ה"צעדים הקטנים" של הרפורמות הפופריאניות ניתנים לתיקון באופן פשוט, יחסית, במידה ומתגלים כשגויים ומזיקים (שם).

בהתבסס על השתייכותו לזרם הנאורות, הדוגל במדע, פופר מיישם ומחיל את גישתו המדעית גם על גישתו החברתית של ההנדסה הקמעונאית. בדיוק כפי שיסוד המתודה המדעית "...

הוא הנכונות ללמוד משגיאות" (שם, 166), כך גם יסוד הפליטיקה הרציונלית. לפי פופר, חברה רציונלית היא במהותה חברה פתוחה וליברלית, המטפחת מנגנוני בקרה חזקים ואמינים. בעזרת ה"ניסויים" הנשנים שעורכים מנגנוני הביקורת החברתיים, אשר מפגישים את מדיניות המשטר עם העולם האמיתי, ניתן לבחון את אמינות הרפורמות המונהגות, באותו האופן בו נבחנות השערות מדעיות.

אני סבור כי ימיה האפלים של המלחמה על אדמת אוקראינה, והסבל הרב שניתן למצוא ברחבי העולם המהפכני ככלל – בין אם באיראן, אפגניסטן, צפון קוריאה ודומיהן – מאותתים לנו, אזרחי המדינות הדמוקרטיות, שכדאי, ואף חובה להקשיב לפופר. רק כאשר נבין שהחתירה אחר האוטופיה כרוכה בסבל אינסופי, נשכיל לאמץ דרך חלופית, שאולי מונעת מהמדינה להפליג בחלומות אידאיים גדולים, אך מאפשרת לבני האדם הממשיים החיים בה את החופש לממש את שאיפותיהם וחלומותיהם שלהם.

תודה לד"ר אילנה ארבל על הייעוץ בכתובת המאמר, ולעינת אבירם על העריכה.

ביבליוגרפיה

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2022. תמונתה ותוחלת חיים. הלמ"ס.
<https://www.cbs.gov.il/he/subjects/Pages/%D7%AA%D7%9E%D7%95%D7%AA%D7%94-%D7%95%D7%AA%D7%95%D7%97%D7%9C%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D.aspx>. [גישה: 28.3.22].
- ורשיצקי, ע. 2022. כדי להבין את פוטין, צריך להיכנס לראש של אלכסנדר דוגין. הארץ.
<https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium.HIGHLIGHT-MAGAZINE-1.10679028>. [גישה: 23.3.22].
- כלכליסט ו-Ynet. 2022. האו"ם: כ-850 אזרחים נהרגו ו-1,399 נפצעו באוקראינה מאז שהחלה המלחמה. כלכליסט ו-Ynet.
https://www.calcalist.co.il/world_news/article/s1naixmgq. [גישה: 4.4.22].
- כספין, ו. 2022. "כלכלת המצודה" של רוסיה: השיטה והמספרים. דבר.
<https://www.davar1.co.il/365411/>. [גישה: 23.3.22].
- לוקאס, א. 2009. המלחמה הקרה החדשה: כיצד מאיים הקרמלין על רוסיה ועל המערב. ספרית אפקים; 273. תל-אביב: עם עובד.
- מגן, צ. קובזנצב, ס. 2022. מה קורה בתוך הראש של פוטין? Inss.
https://www.inss.org.il/he/social_media/%D7%9E%D7%94-%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%AA%D7%95%D7%9A-%D7%94%D7%A8%D7%90%D7%A9-%D7%A9%D7%9C-%D7%A4%D7%95%D7%98%D7%99%D7%9F. [גישה: 19.3.22].
- סוכנויות הידיעות. 2022. פוטין הכריז על "מבצע צבאי מיוחד" במזרח אוקראינה. Ynet.

[גישה] <https://www.ynet.co.il/news/article/rjsaqdnxc>
[19.3.22].

סוכנויות הידיעות. 2022. רוסיה נגד נאט"ו: מנסה לגרור אליה את אוקראינה, היא לא מוכנה. Ynet.
[גישה] <https://www.ynet.co.il/news/article/r1vwpxeak>
[19.3.22].

סוכנויות הידיעות ו-2022. Ynet. יום ראשון למלחמת רוסיה-אוקראינה: 137 הרוגים ו-100 אלף פליטים. Ynet.
[גישה] <https://www.ynet.co.il/news/article/hjywi8hl9>
[19.3.22].

סוכנויות הידיעות ו-2022. Ynet. מתקפת סייבר באוקראינה; גורם אמריקני מזהיר: "פלישה נרחבת בתוך 48 שעות".
Ynet.<https://www.ynet.co.il/news/article/b1811n2ml5>
[גישה: 19.3.22].

סורקוב, ו. בתוך: המלחמה הקרה החדשה : כיצד מאיים הקרמלין על רוסיה ועל המערב. תל אביב: עם עובד.

פוטין, ו. 2005. נאום שנתי למועצה הפדרלית. בתוך: המלחמה הקרה החדשה : כיצד מאיים הקרמלין על רוסיה ועל המערב. תל אביב: עם עובד.

פופר, ק. 2001. מדע: השערות והפרכות. בתוך: פילוסופיה של המדע, ספר מקורות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

פופר, ק. 2003. החברה הפתוחה ואויביה. ירושלים: שלם.

פופר, ק., בן נתן, ב. (עורך), לוי, ז. (מבוא), זייץ, פ. (תרגום), 2009. דלות ההיסטוריצזים. ירושלים: מרכז שלם.

Operational Data Portal. 2022. Refugees fleeing Ukraine (since 24 February 2022). Ukraine Refugee Situation.
[גישה: 4.4.22] <http://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

כתב העת **איתותים** הינו כתב העת הסטודנטיאלי הישראלי הראשון לפילוסופיה, לכלכלה ולמדעי המדינה (פכ"מ). **איתותים** מבקש לייצר במה לכתובה רעיונית צעירה ופורצת דרך בתחומים אלו תוך עידוד שיח מבוסס ומעמיק בקרב קהילת התכנית. בגיליון זה, מופיעים מאמרים של סטודנטים לתכנית פכ"מ באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב. מאמרים אלו נכתבו תוך שימוש בכלים האינטרדיסציפלינרים הייחודיים שנרכשו במסגרת הלימודים האקדמיים, ומתייחסים למגוון רחב של נושאים עכשוויים.

תכנית פכ"מ שואפת להצמיח מנהיגות ציבורית מצטיינת ומחקר אינטלקטואלי בין-תחומי. התכנית מציעה זווית ראייה ייחודית, המדגישה את הקשר המושגי והענייני בין פילוסופיה, כלכלה ופוליטיקה, במטרה לטפח חשיבה אנליטית וביקורתית בקרב תלמידיה.

גיליון זה רואה אור בתמיכתם הנדיבה של חוג פכ"מ באוניברסיטה העברית, חוג פכ"מ באוניברסיטת תל אביב, יחד עם המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק ומרכז ש"ה ברגמן לעיון פילוסופי.

www.itutim.com

